

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Miriyev Təbriz Elşən

“Bankın mühasibat balansı elementlərinin uçotu və təhlili problemləri ” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı

060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma

“Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos. N.M.İsmayılov

i.f.d., b/m. N.M Musayeva

Kafedra müdiri prof. Sifariz Səbzəliyev

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	2
I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ BALANS ELEMENTLƏRİNİN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	
1.1. Balans elementlərinin iqtisadi mahiyyəti, onların tanınması meyarları.....	7
1.2. Balans elementlərinin uçotu və təhlilinin metodoloji prinsipləri.....	17
1.3. Kommersiya banklarının aktiv və öhdəliklərinin təsnifatı.....	24
II FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ BALANS ELEMENTLƏRİNİN UÇOTUNUN TƏŞKİLİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
2.1. Aktivlərin uçotu və onun təkmilləşdirilməsi problemləri.....	31
2.2. Kapitalın və öhdəliklərin uçotunun təşkili istiqamətləri.....	39
III FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ BALANS ELEMENTLƏRİNİN TƏHLİLİ	
3.1. Balans elementlərinin təhlilinin metodları, üsulları və informasiya mənbələri	47
3.2. Balansın və onun elementlərinin tərkibinin və quruluşunun təhlili...	55
3.3. Kommersiya banklarının likvidliyini və ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası.....	64
NƏTİCƏ	75
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	79
PE3IOME	82
SUMMARY	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə ölkəmizin iqtisadi və sosial inkişafında kommertiya bankları xüsusi rola malikdir. Onların yerinə yetirdiyi funksiyalar və vəzifələr bütövlükdə maliyyə sisteminin sabitliyində,iqtisadiyyatın,onun ayrı-ayrı sfera və sahələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə əlverişli şərait yaradır. Dinamik inkişaf edən bazar şəraitində öz forması və məzmunu etibarilə yeni hadisələr, əməliyyatlar, bank xidmətləri meydana çıxır, bankların fəaliyyətinin idarə olunması üsulları və metodları mürəkkəbləşir və intensivləşir. Digər tərəfdən, kommertiya banklarının fəaliyyəti qeyri-müəyyənlik və risklərlə bağlıdır ki, bu da onların malik olduğu kapitaldan daha səmərəli istifadə olunması problemini ön plana çəkir.

Kommertiya banklarının maliyyə resurslarının mövcudluğu, yerləşdirilməsi və istifadəsi onların maliyyə vəziyyətində öz əksini tapır. Maliyyə vəziyyəti isə mühasibat balansının üç elementinin – aktivlərin, kapital və öhdəliklərin bazasında müəyyən olunur. Maliyyə hesabatının həmin elementlərinin uçotu prinsipləri, qaydaları və proseduraları Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Bütövlükdə uçot prinsipləri, qaydaları, metodları və proseduralarının məcmusu olan milli standartlar əsasında formalaşdırılan informasiyanın bazasında kommertiya banklarının maliyyə vəziyyəti və onların fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlilinin metodologiyası və metodikası işlənilib hazırlanır. Aparılan təhlil və araşdırmalar göstərir ki, bir çox hallarda və müəyyən məsələlərdə uçotun metodologiyası ilə təhlilin metodikası arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq mövcud olmur. Kommertiya banklarının idarə olunması və işgüzar fəaliyyətin təhlil edilməsi üçün informasiya formalaşdırıcı uçot sistemi onların fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə, resurs bazasından istifadə vəziyyətini, kredit təşkilatlarının maliyyə sabitliyini, tədiyyə qabiliyyətini və likvidlik dərəcəsini dürüst, obyektiv müəyyən etməyə və qiymətləndirməyə imkan vermir. Qeyd olunan problem xarakterli məsələlər və istiqamətlər dissertasiya işinin möv-

zusunu aktual etmiş, onun predmetini, obyektini və tədqiqatın məzmununu müəyyənləşdirmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Uçot və təhlil üzrə ədəbiyyatlarda balans elementlərinin uçotu və onların bazasında kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlilinə dair kifayət qədər materiallar vardır. Azərbaycan alimlərindən Q.Ə.Abbasov, D.A.Bağirov, M.M.Bağirov, S.M.Qasimov, Z.F.Məmmədov, S.Y.Müslümov, S.M.Səbzəliyev, H.A.Cəfərli, V.M.Quliyev, R.N.Kazimov, N.M.İsmayılov, İ.M.Mahmudov, S.M.Yaqubov, M.M.Rəsulov və başqaları özlərinin elmi əsərlərində aktivlərin uçotunun nəzəri və praktiki problemlərini, onların təsnifatını və tanınma kriteriyalarını, eləcə də kommersiya təşkilatlarının maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikasının bəzi aspektlərini bu və ya digər dərəcədə işıqlandırmışdır. Xarici ölkə alimlərindən A.Apçerç, X.Anderson, V.V.Kovalev, N.P. Kondrakov, V.F.Paliy, O.V. Efimova, P.S.Sayfulin, M.X.B.Perera, B.Nidlz, E.C.Hendriksen, M.F.Van Breda, E.V.Neqaşev, A.D.Şeremet və başqalarının əsərlərini göstərmək olar. Lakin, həmin ədəbiyyatlarda və elmi məqalələrdə kommersiya banklarında tətbiq olunan yeni uçot və hesabat sistemində qiymət verilməmiş, onun müsbət və mənfi tərəfləri açılib göstərilməmişdir. Bütün bunlar kommersiya banklarında aktivlərin, kapital və öhdəliklərin bazasında uçot və hesabatın təşkilinin səmərəliliyinə qiymət vermək, nöqsan və çatışmazlıqları aşkar edib, onların aradan qaldırılmasına, həmçinin kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlilinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər paketinin işlənilib hazırlanmasını zəruri etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi balans elementlərinin iqtisadi mahiyyətinin araşdırılması, onların uçotu və təhlilinin metodoloji prinsiplərinin öyrənilməsi, kommersiya banklarının aktivləri, kapitalı və öhdəliklərinin uçotu və təhlilinin metodiki və praktiki aspektlərinin öyrənilməsi, maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Müəyyən olunmuş

məqsədə uyğun olaraq dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuşdur:

- kommersiya banklarının mühasibat balansı elementlərinin iqtisadi mahiyyətini və xüsusiyyətlərini açıqlamaq, onların tanınması kriteriyalarını dəqiqləşdirmək;
- kommersiya banklarının maliyyə uçotu və hesabatı sistemində aktivlərin, kapital və öhdəliklərin təsnifatını araşdırmaq və onu dəqiqləşdirmək;
- balans elementlərinin uçotu metodikası və praktikasını öyrənmək və bu sahədə mövcud olan nöqsan və çatışmazlıqların xarakterini açıqlamaq;
- kommersiya banklarının balans elementlərinin təsnifatının, qiymətləndirilməsinin və sintetik uçotu metodikasının təkmilləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq;
- konkret kommersiya bankının mühasibat balansının tərkibi və quruluşunu təhlil etmək, müasir bazar iqtisadiyyatı nöqtəyi-nəzərindən onun səmərəliliyini qiymətləndirmək;
- balans elementləri bazasında kommersiya bankının maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemini və onların kompleks təhlili və qiymətləndirilməsi metodikasını işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın predmetini kommersiya banklarının balans elementlərinin uçotu və təhlilinin nəzəri, metodoloji və praktiki aspektləri təşkil edir. Dissertasiya işinin predmeti çərçivəsində aktivlərin, kapital və öhdəliklərin mahiyyəti, onların təsnifatı, qiymətləndirilməsi və sintetik uçotunun aparılması qaydaları, eləcə də kommersiya bankının maliyyə vəziyyətinin təhlili məsələləri öyrənilmişdir.

Tədqiqatın obyektini kommersiya banklarının uçot və hesabatda əksini tapmış fəaliyyətidir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji bazası. Aparılmış tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasını dialektik metod, müasir iqtisadi nəzəriyyənin müddəaları təşkil edir. Tədqiqat prosesində bütövlükdə maliyyə uçotu və hesabatının konseptual əsasları və prinsipləri, maliyyə təhlili nəzəriyyəsinin elmi aparatı tətbiq edilmişdir. Tədqiqat aparılarkən Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və normativ

aktları, maliyyə uçotu və hesabatının Beynəlxalq və Milli Standartları, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi normativ qaydalar və metodiki göstərişlər, təlimatlar, Hesablar Planı, onun tətbiqinə dair təlimat və digər sənədlər istifadə olunmuşdur. Tədqiqat prosesində mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin ikili yazılış, mühasibat uçotu hesabları, aktivlərin, kapital və öhdəliklərin balans ümumiləşdirilməsi, müqayisə, üfüqi, şaquli və amilli təhlil metodları tətbiq olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını BANK OF BAKU-nun uçot və hesabat məlumatları, Mərkəzi Bankın rəsmi nəşrləri, bir sıra kommersiya banklarının internet saytları, beynəlxalq konfransların materialları və sair mənbələr təşkil etmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Aparılmış tədqiqat əsasında alınan nəticələr kommersiya banklarında balans elementlərinin uçotu və təhlili metodikasını kompleks şəkildə yaxşılaşdırmağa və təkmilləşdirməyə imkan verə bilər. İşin elmi yeniliyinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- kommersiya banklarına münasibətdə aktivlərin, kapital və öhdəliklərin mahiyyəti və onların tanınma kriteriyaları dəqiqləşdirilmişdir;

- bank sisteminin fəaliyyət xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla beynəlxalq mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının nəzəriyyəsi və praktikasını tərəfindən işlənilib hazırlanmış prinsiplərin, qaydaların və standartların kommersiya banklarının uçot və hesabatının təşkili prosesində istifadəsinin zəruriliyi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;

- kommersiya banklarının balansında aktivlərin, kapital və öhdəliklərin təsnifatının təkmilləşdirilməsinə və dəqiqləşdirilməsinə dair yeni müəllif yanaşmaları irəli sürülmüşdür;

- kommersiya banklarında balans elementlərinin uçotunun təşkilində mövcud olan metodoloji və metodiki xarakterli nöqsan və çatışmazlıqlar müəyyən edilmiş və onların xarakteri açıqlanmışdır;

- hazırda tətbiq olunan hesablar planinin yenidən qurulmasının zəruriliyi əsaslandırılmış və onun təkmilləşdirilməsinə dair konkret təkliflər işlənilib hazırlanmışdır;

- balans elementlərinin bazasında kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi işlənilib hazırlanmış, onların təhlili və qiymətləndirilməsi metodikası təklif olunmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Balans elementlərinin mahiyyətinə, təsnifatına, tanınmasına, qiymətləndirilməsinə, uçotu və təhlilinə konseptual, metodoloji və metodiki yanaşmalar daha səmərəli uçot və hesabat sisteminin qurulmasına və beləliklə də kommersiya banklarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün etibarlı informasiyanın formalaşdırılmasına əlverişli şərait yarada bilər. Dissertasiya işində qeyd edilmiş nəticə və təkliflər aşağıdakı istiqamətlərdə: a) aktivlərin, kapital və öhdəliklərin təsnifatı, qiymətləndirilməsi və tanınması zamanı; b) kommersiya banklarında hal-hazırda tətbiq olunan hesablar planının daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində; c) aktivlərin, kapital və öhdəliklərin, gəlir və xərclərin sintetik uçotu metodikasının qurulması prosesində geniş istifadə oluna bilər. Tədqiqatın təhlil hissəsi üzrə nəticələrin kommersiya banklarının praktiki analitik fəaliyyətində, investorlar, kreditorlar, səhmdarlar, digər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən iqtisadi qərarların qəbul olunması prosesində istifadəsi məqsəduyğundur.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, , nəticə və 48 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ BALANS ELEMENTLƏRİNİN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Balans elementlərinin iqtisadi mahiyyəti, onların tanınması meyarları

Uçot və hesabat sisteminin köməkliyi ilə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatları barəsində məlumatlar real informasiya mənbələrinə çevrilir. Bu sistem vasitəsilə formalaşan informasiya öncə təhlil edilir və son nəticədə yeni yaranmış informasiya həm keyfiyyət dərəcəsi həm də miqdarına görə əvvəlki informasiyadan aşkar şəkildə fərqlənir. Formalaşan iqtisadi informasiya uçot və təhlil prosesinin nəticəsi olaraq, ilk növbədə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin idarə olunmasında və eyni zamanda işgüzar aktivliyin qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

Mühasibat uçotunun düzgün aparılması təsərrüfat subyektlərinin resurslarının idarə olunması, onun nəticələrinin təhlili isə fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi anlamına gəlir. Mühasibat uçotunun yaradıcısı Luka Paçoli hələ XV əsrdə yazırdı: « Hesabların mahiyyəti təkcə ticarət əməliyyatları aparan tacirlər tərəfindən müəyyən olunmuş qaydaları əks etdirməkdən ibarət deyildir. Onları uğurlu şəkildə tətbiq etdikdə yerinə yetirilən bütün işlərin nəticəsi haqqında obyektiv informasiya almaq mümkün olur» (42 s.79)

Göründüyü kimi, Luka Paçolinin dövründə informasiyadan yalnız təsərrüfat əməliyyatlarının idarə edilməsi məqsədilə istifadə edilmişdir ki, bu da mahiyyət etibarı ilə mühasibat uçotunun idarəetmə uçotu rolunu oynamasını göstərir. İstehsalın miqyasının genişlənməsi böyük məbləğdə kapital qoyuluşlarına tələbin artmasına səbəb oldu ki, buda müstəqil maliyyə-kredit institutlarının yaranmasına zərurət yaratdı. Məhz maliyyə-kredit institutlarının mühüm təzahür formalarından biri hesab edilən kommersiya bankları bu şərtlər altında meydana gəlmiş və müstəqil kommersiya müəssisəsi kimi fəaliyyətə başlamışdır. O zamandan etibarən kommersiya banklarının əsas məhsulları kimi ödəmə vasitələri, məsləhətlərin verilməsi və əmlakın idarə olunması çıxış edirdi.

Azərbaycan Respublikasında bank sistemi dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi: Mərkəzi bank, kommersion bankları, investisiya və kredit təşkilatlarından ibarətdir. Bir qayda olaraq Mərkəzi bank dövlətin pul-emissiya siyasətini tənzimləməklə bərabər valyuta ehtiyatı mərkəzi hesab olunur. Kommersion banklarının resursları ölkənin qarşısında duran cari və strateji yönümlü vəzifələrin həlli üçün istifadə edilir. Onlar iqtisadi və sosial inkişafın stimullaşdırılması, inflyasiyanın və ölkənin ödəniş balansının tənzimlənməsində iştirak edirlər.

Bir qayda olaraq, kommersion bankları real mövcud ehtiyatlar çərçivəsində öz müştəriləri ilə çalışırlar. Başqa sözlə, onlar müxbir hesablarda mövcud olan vəsait qalığı daxilidə bütün əməliyyatları həyata keçirirlər. Spesifik əməliyyatların(investisiya, ipoteka və digər) həyata keçirilməsi passivlərin strukturundan irəli gəlir ki, banklar öz resurslarının mənbələrini seçərkən ciddi şəkildə təhlillər aparırlar. Kommersion bankları öhdəlikləri üçün bütün resursları və ya əmlakı ilə məsuliyyət daşıyırlar.

Müxtəlif ölkələrin uçot sistemindəki fərqlər səbəbindən maliyyə hesabatının elementlərinin, yəni aktivlərin, öhdəliklərin və kapitalın müxtəlif təriflərinin yaranması və istifadəsinə gətirib çıxarır. Onların tanınmasında müxtəlif meyarlardan istifadə eyni zamanda məzmun və formaya malik olan obyektlərin ölçülməsində müxtəlif metodların tətbiq olunması, mühasibat hesabatında əks etdirilmiş informasiyanın müyaqisə olunmasını təmin etməməklə bərabər, kapitalın ölkələr və regionlararası hərəkətində maneələrə səbəb olur. Fikrimcə, maliyyə hesabatı elementlərinin məzmunu və mahiyyətinin eyni anlama gəlməsi, bundan başqa onların tanınması şərtlərinin eyni meyarları və ölçülməsi metodlarının tətbiqi təhlil olunan şirkətin maliyyə nəticələri və fəaliyyətin maliyyə nəticələri haqqında informasiyanı anlamağa və müəyyən etməyə imkan verə bilər. Bu həqiqətlərə baxmayaraq ayrı-ayrı ölkələrdə maliyyə hesabatının elementlərinin mahiyyət və məzmunu müxtəlif qaydada müəyyən edilir və şərh olunur. Belə ki, FASB (Financial Accounting Standards Board) SFAC №6 –da (Statements of Financial

Accounting Conceptst) maliyyə hesabatının elementi olan aktivlər dedikdə «əvvəlki təsərrüfat hadisələri və ya əməliyyatları ilə şərtlənən və təsərrüfat vahidinin nəzarətində olan, gələcəkdə gəlir gətirmək ehtimalı » (42, s.285) başa düşülür. Accounting Research Bulletins(ARB) 4№-li qaydasında(ABŞ) aktivlər «müəssisənin mühasibat uçotunun ümumqəbul olunmuş prinsiplərinə müvafiq şəkildə tanınan və qiymətləndirilən iqtisadi resursları» kimi şərh edilir. Birinci tərifdən görüldüyü kimi burada aktivlər iqtisadi resurslar kimi nəzərdən keçilməməklə bərabər, onların tanınması və qiymətləndirilməsindən də bəhs edilmir. Fikrimcə, ARB –nin 4№-li qaydası aktivlərin mahiyyəti və məzmunu kifayət qədər açıqlamağa imkan verir. Lakin burada aktivlərin gələcəkdə iqtisadi fayda gətirməsi qabiliyyəti haqqında fikir səsləndirilmir. Gələcək iqtisadi fayda, aktivlərin birbaşa, yaxud dolay yollarla gələcək artımını təmin etmək qabiliyyəti olaraq müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təstiqlənmiş 23 iyul 2007-ci il tarixli «Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Konseptual əsasları»nda aktivlərin tərfi aşağıdakı kimi verilir: «Aktiv- keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi müəssisə tərəfindən nəzarət edilən, gələcəkdə iqtisadi fayda gözlənilən resurslardır» (26, s 8). Müqayisə aparmaq üçün «Maliyyə hesabatlarının hazırlanması və tərtib olunması Prinsipləri»ndə verilən tərifə nəzər salmaq: «Aktivlər – keçmişdə baş vermiş hadisələrin nəticəsi kimi şirkət tərəfindən nəzarət edilən və gələcəkdə iqtisadi fayda gözlənilən resurslardır» (28, s.45). Görüldüyü kimi, Konseptual əsaslarda aktivlərə verilmiş təriflə Prinsiplərdə verilən tərif fərqlənmir. Verilmiş hər iki tərifdə aktivlər resurslar kimi qəbul edilir, müəssisə və ya təşkilat gələcəkdə onlardan iqtisadi fayda gözləyir. Hər iki tərifdə qeyd olunur ki, aktivlər keçmiş hadisələrin nəticəsi olaraq yaradılır(meydana çıxır) və onlar şirkət tərəfindən idarə olunur (nəzarətdə saxlanılır). Fikrimcə, həmin təriflərdə işlədilən «idarəetmə» və «nəzarət» anlayışları məhz aktivlərin istifadəsindən «iqtisadi fayda əldə etmək» mənasında işlədilir. Təbiidir ki, əgər şirkət aktivləri idarə edirsə demək ki, aktivlərin

istifadəsindən gözlənilən iqtisadi faydaya da nəzarət edir. Lakin, hər bir nəzarət iqtisadi fayda əldə etmək hüququnu vermir, yaxud hər hüquqi prosedur iqtisadi faydanın əldə olunması ilə nəticələnir. Şirkətin iqtisadi fayda əldə etmək hüququ o zaman reallaşmış hesab olunur ki, o həqiqətən aktivlərin istifadəsindən qazanc götürür. Əgər şirkətin iqtisadi fayda əldə etmək hüququ müsbət nəticələnirsə, həmin nəzarət aktivlərə aid edilmir.

Maliyyə hesabatının (muhasibat balansı) növbəti elementi öhdəliklər sayılır. Beynəlxalq təcrübədə öhdəliklərin mahiyyəti Prinsiplərdə və Konseptual Əsaslarda demək olar ki, eyni prizmadan şərh olunur. Maliyyə hesabatlarının hazırlanması və tərtib olunması Prinsiplərində öhdəlik anlayışı « keçmiş dövrlərin hadisələri nəticəsində yaranan və iqtisadi fayda əldə edən şirkətin resurslarının dövriyyədən çıxması (azalması) ilə nəticələnən cari borcu» (28, s.145) kimi şərh olunur. Konseptual əsaslarda isə öhdəliyin tərifini «müəssisənin keçmiş hadisələrdən yaranmış və iqtisadi səmərəni əmələ gətirən resurslarının (ehtiyatlarının) müəssisədən kənara axını ilə nəticələnən mövcud borcu» (26, s.8) kimi verir. SFAC №6– da öhdəlik (kreditor borcları) «əvvəlki hadisələrin nəticəsində yaranan, mövcud borc öhdəlikləri ilə şərtlənən, aktivlərin müəssisədən kənara axını ilə nəticələnən və digər təsərrüfat vahidlərinə xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar gəlirlərin gələcəkdə azalması ehtimalını özündə ehtiva edən mövcud borc» kimi müəyyən edilir (43, s.285). Fikrimcə, SFAC №6– da öhdəliklərə verilən tərif onun mahiyyətini daha dolğun şəkildə əks etdirir. Həmin tərifdə öhdəliklərin örtülməsi digər təsərrüfat vahidlərinə xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar olaraq gəlirin azalması və aktivlərin kənara axını ehtimalı kimi şərh olunur.

Aktiv və öhdəliklərin tanınması meyarlarına keçid etməzdən öncə balansın üçüncü elementi olan kapitalın mahiyyətini qısaca nəzərdən keçirək. Prinsiplərdə kapital anlayışı «şirkətin aktivlərindən onun bütün öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra yaranan xalis aktivlərin dəyəri» (28, s.45) kimi müəyyən olunur.

$$K=A-\ddot{O} \quad (1.1)$$

burada, A- aktivləri, K-kapitalı, Ö-öhdəlikləri göstərir.

Kapitalın şirkətin aktivlərindən onun bütün öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra qalan pay(xalis aktivlər) kimi müəyyən edilməsi beynəlxalq təcrübədə kreditorların hər zaman təsisçilər qarşısında üstün hüquqa malik olması ilə izah edilə bilər. Bu qayda dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur və əksər hallarda şirkəti kapitalı xalis aktivlər adlanır. Başqa sözlə ifadə etsək, şirkətin üzərində mülkiyyət hüququ olan aktivləri dedikdə xalis aktivlər başa düşülür. Şirkətin yaranması anında təsisçilərin investisiya etdiyi məbləğ xüsusi kapitalın məbləğinə bərabər olur və müəssisənin fəaliyyət prosesi nəticəsində yaranan gəlirlər hesabına onun xüsusi kapitalının həcmi dəyişir. Mənfəət gəlirlərin xərcləri üstələməsi nəticəsində yaranır ki, bu da şirkətin xüsusi kapitalının həcmində artmasını şərtləndirir.

Hər bir kommərşiya təşkilatı maksimum mənfəət əldə etməyə və onun yaranma mənbəyi olan xüsusi kapitalını qoruyub saxlama ciddi önəm verir. Maliyyə hesabatının tərtib olunması və hazırlanması prinsipləri kapitalın qorunub saxlanmasının iki baza konsepsiyasını nəzərdə tutur ki, bunlar: Maliyyə konsepsiyası və Fiziki konsepsiyadır. Maliyyə konsepsiyasında kapital «şirkətin maliyyə aktivlərindən öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra onun xalis aktivlərinin dəyəri» kimi şərh edilir. Fikrimcə, kapitalın bu aspektdən şərh pul vəsaitlərinin ekvivalentləri, onların alıcılıq qabiliyyətinə tam olaraq uyğun gəlir. Kapitalın fiziki konsepsiyasına görə isə kapital «şirkətin istehsal gücünü və ya əməliyyat qabiliyyəti»ni şərtləndirir. Kapitalın yuxarıda qeyd olunan konsepsiyalarını ümumiləşdirsək bu nəticəyə gələrik ki, şirkət mövcud kapitalını qorumaq və eyni zamanda mənfəət əldə etmək məqsədini güdür. Belə ki, Kapitalın qorunub saxlanmasının maliyyə konsepsiyasına görə şirkətin hesabat dövrünün sonuna olan xalis aktivlərinin məbləği (NA_1), hesabat dövrünün əvvəlinə olan xalis aktivlərin məbləğinə (NA_0) bərabər olduqda, bu prinsip sadə formada öz həllini tapır:

$$NA_1 = NA_0 \quad (1.2)$$

Burada: NA_1 - şirkətin hesabat dövrünün sonuna olan xalis aktivlərinin məbləği, NA_0 - isə hesabat dövrünün əvvəlinə olan xalis aktivlərin məbləğini göstərir.

Lakin, şirkət yalnız kapitalın qorunub saxlanması üçün deyil, daha çox mənfəət əldə etmək məqsədilə fəaliyyət göstərir. Deməli, bu konsepsiyaya görə mənfəət o halda mövcud olur ki, konkret dövr ərzində bütün ödəmələr və təsisçilərin payları çıxıldıqdan sonra şirkətin hesabat dövrünün sonuna olan xalis aktivlərinin məbləği, hesabat dövrünün əvvəlinə olan xalis aktivlərinin dəyərindən çox olur:

$$NA_1 > NA_0 \quad (1.3)$$

Maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtib olunması prinsiplərinə görə maliyyə kapitalının qorunub saxlanması daimi alıcılıq qabiliyyəti indeksinə və nominal pul vahidlərinə görə ölçülə və qiymətləndirilə bilər.

Fiziki kapitalın qorunub saxlanması konsepsiyası şirkətin hesabat dövrünün sonuna (PC_1) və hesabat dövrünün əvvəlinə (PC_0) olan istehsal gücünün bir –birinə bərabər olduğunu göstərir.

$$PC_1 = PC_0 \quad (1.4)$$

Fiziki kapitalın qorunub saxlanması konsepsiyasına görə mənfəət o halda əldə olunmuş hesab edilir ki, müəyyən dövr ərzində bütün ödəmələr və təsisçilərin payları çıxıldıqdan sonra hesabat dövrünün sonuna şirkətin fiziki kapitalının məhsuldarlığı hesabat dövrünün əvvəlinə fiziki kapitalın məhsuldarlığından çox olur:

$$PC_1 > PC_0 \quad (1.5)$$

Fiziki kapitalın qorunub saxlanması konsepsiyası şirkətin aktivlərinin bərpa dəyəri üzrə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman, kapital müəssisənin fiziki məhsuldarlıq potensialı ilə müəyyən olunur ki, müəyyən dövrdə onun artımı mənfəət hesab olunur.

Aktiv və öhdəliklərin mühasibat balansının elementləri kimi tanınması meyarları MMUS-un konseptual əsaslarında, eləcə də «Kommersiya təşkilatları üçün maliyyə hesabatlarının hazırlanması və tərtibi prinsipləri»ndə müəyyən olunmuşdur. Maliyyə hesabatı elementlərinin tanınmasının prinsip və konseptual

əsaslarda iki meyarı vurğulanır: 1) şirkət tərəfindən istənilən iqtisadi faydanın əldə olunması və ya itirilməsi ehtimalı mövcuddur; 2) obyektin dəyərini və ya qiymətini dəqiq ölçmək mümkündür. Bu meyarlar maliyyə hesabatı elementlərinin yəni, aktivlərin, öhdəliklərin, kapitalın, gəlirlərin və xərclərin tanınması üçün tətbiq edilir. Aktiv balansda o halda tanınır ki, müəssisəyə iqtisadi faydanın daxil olması ehtimalı mövcuddur, aktiv müəyyən dəyərə malik olur və onun dəyəri dəqiq hesablanı bilər. Bu meyarlardan biri gözlənilməzsə aktiv balans elementi kimi tanınma bilməz. Xüsusilə vurğulamaq istərdim ki, kommərsiya təşkilatları üçün maliyyə hesabatlarının hazırlanması və tətbiqi prinsiplərində yalnız qısamüddətli öhdəliklərin tanınması meyarları nəzərdən keçirilir. Bu prinsiplərə görə öhdəliklər mühasibat balansında o halda tanınır ki: 1) iqtisadi faydanı təcəssüm etdirən resursların cari öhdəliklərin ödənilməsi nəticəsində müəssisədən axması ehtimalı mövcuddur; 2) ödənilən məbləğin kəmiyyəti etibarlı müəyyən edilə bilər. Konseptual əsaslarda və prinsiplərdə göstərilən tanınmanın hər iki meyarı gözlənildikdə öhdəlik mühasibat balansının elementi kimi tanınır. Əgər, tanınmanın hər iki meyarı gözlənilmirsə, bu halda maliyyə hesabatına izahlı qeydlərdə öhdəlik haqqında informasiya açıqlanır.

Maliyyə hesabatı elementlərinin prinsiplərində əks olunmuş tanınma meyarlarının nəzəri olaraq daha yaxşı əsaslandırılması və praktiki tələblərə cavab verməsinə baxmayaraq, onların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Ona görə ki, sözügedən tanınma meyarlarının daxilində elə terminlər var ki, onların mahiyyəti və məzmunu birmənalı və dəqiq şəkildə şərh olunmur. Buna, ilk növbədə “ehtimalın mövcudluğu” terminini misal göstərmək olar. Fikrimcə, göstərilən iradın tam düzgün formada anlaşılması məqsədilə tanınmanın birinci meyarını tam mətnədə versək daha məqsədəuyğun olar. Konseptual əsaslarda göstərilir ki, «balans elementi anlayışına uyğun gələn obyekt o hallarda tanınmalıdır ki, əgər: (a) şirkət tərəfindən iqtisadi faydanın əldə olunması və ya itilməsi ehtimalı mövcuddur» (7, s.53).

Yuxarıda verilmiş tərifdə əsaslandırılır ki, mühasibat balansında aktiv qismində tanınmanın birinci şərti onun iqtisadi fayda gətirəcəyi ehtimalının mövcudluğudur. Məlumdur ki, istənilən təşkilat, yaxud kommertiya bankının fəaliyyətində əsas prinsip iqtisadi faydanın əldə olunmasıdır. Başqa sözlə, şirkətin fəaliyyətinin və aktivlərin əldə olunmasının birinci şərti qarşıya qoyulmuş məqsədə xidmət edir. Bu zaman, şirkət bazar iqtisadiyyatına xas olan qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində qarşıya qoyulmuş məqsədin reallaşmasında problem yaşaya, gələcəkdə əldə olunmasına çalışdığı iqtisadi faydanı əldə etməyə bilər. Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatının qeyri-müəyyənlik və risklərini qiymətləndirmək mümkün olmadığından, gələcək iqtisadi faydanın mümkün ehtimallarını təyin etmək çətindir. Hesab edirəm ki, aktivlərin mühasibat balansı elementi qismində tanınmasının birinci meyarı aşağıdakı kimi ifadə edilərsə mahiyyətin anlaşılması paradoksdan daha səmərəli olar. Belə ki, aktivlərin aktivlərin tərifinə uyğun gələn obyekt o halda mühasibat balansında tanınmalıdır ki, şirkət onun istifadəsindən gələcəkdə iqtisadi fayda əldə etsin.

Prinsiplərdə aktiv qismində olan obyektin tanınmasının ikinci meyarı aşağıdakı kimi şərh olunmuşdur: «element anlayışına uyğun gələn obyekt o halda tanınmalıdır ki, (b) obyekt müəyyən dəyərə malikdir və o, etibarlı ölçülə bilər» (28, s.53). Bu mətnin qeyri-dəqiqliyi şübhə ehtiva etmir. Aydındır ki, dəyərə malik olmayan və dəqiq ölçülməsi mümkün olmayan obyekt mühasibat balansının elementi hesab edilmir və nəticə etibarilə mühasibat uçotunda əks etdirilmir. Məlumdur ki, obyektin maliyyə hesabatı elementi kimi tanınması üçün onun obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsi və dəyərinin dəqiq müəyyən olunması lazım gəlir. Fikrimcə, Prinsiplərdə istifadə olunan «ölçü » termini maliyyə hesabatı elementlərinin tanınmasının ikinci meyarının tələblərinin dəqiq şəkildə ifadə olunması üçün yaramır. Çünki, dəyər və yaxud qiyməti təcrid olunmuş şəkildə ölçmək mümkün deyil. Heç kimə sirr deyil ki, obyektin dəyərini onun qiyməti vasitəsilə müəyyənləşdirmək olar. Lakin, maliyyə hesabatının elementi kimi tanınan aktivin dəyərini ölçmək üçün alət mövcud deyil.

Prinsiplərin 38-ci paragrafında qeyd olunan «informasiyanın tamlığı və etibarlılığı ona çəkilən xərclərlə müəyyən edilməlidir» fikri ilə razılaşmaq olmaz. Əgər, aktivin dəyərinin tam və dəqiq şəkildə müəyyən edilməsi böyük məbləğdə xərc tələb edirsə, bu onun müəyyən olunmaması, bu haqda informasiyanın tanınmaması və maliyyə hesabatında əks etdirilməməsi anlamına gəlir. Təklif edirəm ki, aktivin mühasibat balansı elementi qismində tanınmasının ikinci meyarı (şərti) aşağıdakı şəkildə ifadə olunmalıdır: « Aktivin tərifinə uyğun gələn obyekt o halda maliyyə hesabatının elementi kimi tanınmalıdır ki, onun dəyəri sözügedən obyektin qiymətləndirilməsi məsələlərini tənzimləyən standartda əsasən dəqiq müəyyən olunmuşdur».

Prinsiplərin 83-cü paragrafına əsasən, «öhdəlik» anlayışına uyğun gələn obyekt o halda tanınır ki: (a) şirkət tərəfindən obyektə bağlı istənilən iqtisadi faydanın itirilməsi ehtimalı mövcuddur; (b) obyekt müəyyən dəyərə malikdir və eyni zamanda etibarlı şəkildə ölçülə bilər». Fikrimcə, praktik yanaşmada aktivlərin tanınması ilə bağlı çatışmazlıqlar və nöqsanlar bütövlükdə öhdəliklər tanınması meyarlarında aid olunur. Qeyd edirəm ki, prinsiplərdə öhdəliklərlə bağlı ifadə edilən «ehtimal» anlayışı şirkət tərəfindən iqtisadi faydanın itirilməsini özündə təcəssüm etdirir və bunun nəticəsi olaraq öhdəliklərin uçotda tanınma meyarlarında istifadə edilir. Zənnimcə, öhdəliklərin tanınması meyarlarının aşağıdakı qaydada ifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur: «Öhdəlik anlayışını özündə ehtiva edən obyekt mühasibat balasında o halda tanınır ki: (a) şirkətin keçmiş hadisələr nəticəsində yaranan və iqtisadi faydanı özündə əks etdirən resursların kənara axını ilə nəticələnən hüquqi müstəvidə təstiq edilmiş borcu vardır; (b) öhdəliklərin məbləği beynəlxalq və milli standartlara, bağlanmış müqavilə-yə uyğun şəkildə dəqiq müəyyən edilə bilər».

«Qiymətləndirilmiş öhdəliklər, şərti öhdəliklər və şərti aktivlər» üzrə MHBS 37№-li (MMUS 10 «Qiymətləndirilmiş öhdəliklər, şərti öhdəliklər və şərti aktivlər üzrə») standartda qiymətləndirilmiş öhdəliklər dedikdə «vaxtı və dəyəri qeyri-müəyyən olan öhdəliklər başa düşülür» (29, s.478). Öhdəliklərin tanınması üçün

MHBS və MMUS-da aşağıdakı şərtlər göstərilir: 1) müəssisə keçmiş hadisələrin nəticəsində yaranan cari öhdəliyə hüquqi və ya konstruktiv cəhətdən sahib olmalıdır; 2) öhdəliyin ödənilməsi iqtisadi faydanı özündə təcəssüm etdirən resursların şirkətdən xaric olmasının tələb ediləcəyi ehtimal olunur; 3) öhdəliklərin məbləği etibarlı şəkildə qiymətləndirilə bilər. Sadalanan şərtlərdən biri yerinə yetirilmədikdə, qiymətləndirilmiş öhdəliklər mühasibat balansının elementi kimi tanınmır.

Prinsiplərdə əks etdirilmiş tanınma meyarları yuxarıda qeyd olunmuş şərtlərdən(meyarlardan) fərqlənir. Bu zaman belə bir sual ortaya çıxır ki, qiymətləndirilmiş öhdəliklərin digər növ öhdəliklərdən (məsələn, kreditor borcları) əsaslı fərqi nədən ibarətdir? Cavab: MHBS 37 və MMUS 10-a uyğun olaraq qiymətləndirilmiş öhdəliklər digər növ öhdəliklərdən, daha doğrusu, faktiki və ya determinləşdirilmiş öhdəliklərdən (ticarət və kreditor borcları, verilmiş veksellər, ödənilmiş dividendlər, əmək haqqı üzrə borclar) əsas fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, digər növ öhdəliklərlə müqayisədə qiymətləndirilmiş öhdəliklərdə qeyri-müəyyənlik daha yüksək olur. Düşünürəm ki, adı çəkilən standartlarda əks olunmuş faktiki, yaxud determinləşdirilmiş öhdəliklərdə qeyri-müəyyənliyin mövcud olması fikri ilə razılaşmaq düzgün olmaz, çünki həmin öhdəliklər müqavilələrdən, qanunvericilikdən irəli gəlir və dəqiq müəyyən oluna bilər. Mühasibat balansının bəzi elementlərinin mahiyyətinin dəqiq formada ifadə olunması, onların tanınması meyarlarının düzgün təyin edilməsi, balans elementlərinin təsnifləşdirilməsi, ikili yazılış vasitəsi ilə onlar haqqında informasiyanın mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi, şirkətin maliyyə vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, onun maliyyə sabitliyinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin hesablanması baxımından zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də dissertasiya işinin növbəti başlığında kommersiya banklarının balans elementlərinin uçotu və təhlilinin metodoloji prinsipləri nəzərdən keçirilir.

1.2. Balans elementlərinin uçotu və təhlilinin metodoloji prinsipləri

Aktivlərin, kapital və öhdəliklərin uçotda və hesabatda əks etdirilməsi ilə bağlı olaraq metodologiya özündə standartlar, prinsiplər, metodlar və qaydalar kompleksini ehtiva edir. Onun vasitəsilə sözügedən elementlərin yaranması, istifadə olunması və şirkətdən kənarlaşması ilə bağlı informasiya formalaşır. Bu nəticəsi olaraq, metodologiya abstrakt anlayışdan terminə çevrilir. Başqa sözlə, metodologiyanın köməyi ilə balans elementlərinin qiymət və dəyərinin düzgün şəkildə müəyyən edilməsi, həmin elementlərin hərəkətinin nəticəsi olaraq gələcək iqtisadi faydanın şirkətə daxil olması və ya şirkətdən kənarlaşması, onların kəmiyyətinin ölçülməsi prosedurları həyata keçirilir. Göründüyü kimi, nəzəri anlayışlar mühasibat uçotu və hesabatının predmeti ilə bərabər onun elementlərinin mahiyyətini açıqlayır, metodologiya isə sadalananlar barədə düzgün və etibarlı informasiyanın formalaşması funksiyasını yerinə yetirir.

Fikrimcə, metodologiyanın mühün elementlərindən biri olan prinsiplər uçot və hesabatda əks olunan obyekt və elementlər haqqında etibarlı informasiyanın formalaşmasının ümumqəbul olunmuş qaydalarını özündə əks etdirir. Maliyyə uçotu və hesabatı əsasında formalaşmış informasiyanın dürüslüyü, keyfiyyəti və yararlılığı sistemin ümumqəbul olunmuş prinsiplərinə əsasən müəyyən edilir.

Ümumqəbul olunmuş prinsiplərin mahiyyəti nədən ibarətdir və informasiyanın formalaşmasında onların rolu nədən ibarətdir? Suala ətraflı şəkildə cavab vermək üçün ilk növbədə «prinsiplər» anlayışının mahiyyətini açıqlamaq lazımdır. «Prinsip» birinci və ilkin mənalarında işlədilir. Mühasibat uçotu prizmasından prinsip anlayışı uçotun metodologiyasının əsası deməkdir. Metodologiyanın digər elementləri öz mənbəyini prinsiplərdən götürsə də, lakin həmin prinsiplər etibarlı informasiyanın formalaşmasının prosedurlarını, standartlarını və metodlarını əvəz etmir. Məlumdur ki, prinsiplər hesabat elementləri, yaxud obyektləri haqqında informasiyanın formalaşması üçün istifadə olunmur. Qeyd olunan problemin həlli ilə bağlı iqtisadi-nəzəri ədəbiyyatlarda, eləcə də praktikada aktivlər, öhdəliklər və

kapitalın qiymətlən-dirilməsi və yenidən qiymətləndirilməsi metodlarını, onlar barəsində etibarlı informa-siyanın açıqlanması mərhələlərini müəyyən edən konkret standartlardan istifadənin məqsədəuyğunluğu göstərilir. Fikrimcə, prinsiplərin əsas təyinatını mühasiblərin və menecerlərin şəxsi yanaşmaları əsasında ərsəyə gələn və mühasibat uçotunda tətbiq olunan prosedur və qaydalar kompleksinin müxtəlifliyi ilə şərtlənən fərqlərdən kənarlaşmağa imkan verən metodoloji yanaşmaların və üsulların formalaşdırılması təşkil edir. Müəssisənin təşkil olunması xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq ümumqəbul olunmuş prinsiplər onun fəaliyyətinin nəticələri haqqında informasiyanın formalaşdırılmasının bir qaydaya salınmış üsul və formalarını tətbiq etməyə imkan verir. Fəaliyyət dairəsindən asılı olmayaraq bütün müəssisə və şirkətlərdə ümumqəbul olunmuş prinsiplər əsasında fəaliyyət nəticələri və maliyyə vəziyyətini xarak-terizə edən göstəricilər müqayisə olunur və təhlil edilir. Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı elementlərinin tərfi, onların tanınma meyarları və eləcə də standartlar və metodlar ümumqəbul olunmuş prinsiplər əsasında işlənilib hazırlanır. Lakin onuda qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inkişafın, beynəlxalq inteqrasiyanın geniş vüsət alması və qloballaşma prinsiplərin metod və qaydalarında dəyişikliklərə yol açır.

Müəssisə və şirkətlərdə uçot işinin təşkili və maliyyə hesabatın tərtib olunması məsələlərinə dair aparılmış tədqiqat işlərinin və elmi diskussiyaların nəticəsi olaraq, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının məqsədinin ifadə olunması formatının dəyiş-dirilməsinin labüdlüyü haqqında iqtisadçı-alimlər və mühasib iqtisadçılar arasında tədricən vahid bir fikir formalaşmağa başladı. Fikrimcə, belə bir zərurətin yaranmasına əsas səbəb kimi uçot və hesabat sistemi vasitəsilə formalaşan maliyyə informasiyasının əsas istifadəçilərinin təsisçilər və menecerlərdən investorlar və kreditorlara doğru istiqamətlənməsi ilə izah oluna bilər. Onu da qeyd edirəm ki, bunu təkcə iqtisadi müstəvidə aparılan tədqiqatların və elmi diskussiyaların nəticələri olaraq deyil, həm də maliyyə sektorunda baş verən əsaslı dəyişikliklər və fond birjalarının təsiri, korporativ mülkiyyət formalarının yaranması ilə əlaqələndirmək lazımdır.

Eldon.S.Hendriksen və Michael.F.Van Bredanın fikrincə, mühasibat uçotunun məqsədinin və maliyyə hesabatının informasiya təyinatının dəyişməsi «...1) maddi qiymətlilər haqqında informasiyanı əks etdirən mühasibat balansının rolunun azalmasına; 2) mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın rolunun, xüsusilə də mənfəət anlayışının məzmununun və mahiyyətinin artmasına; 3) müvafiq maliyyə informasiyasının tam təsvirinin zəruriliyinə, maliyyə hesabatının informasiya imkanlarının genişləndirilməsinə, ona şərhlərin və izahların əlavə edilməsinə; 4) hesabat məlumatlarının, xüsusilə də mənfəət haqqında informasiyanın məzmununa və ardıcılığına diqqətin artmasına səbəb olmuşdur» (43, s.66). Məlumdur ki, mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatının məqsədində baş verən dəyişmə autsayderlərə (kənar istifadəçilərə) istiqamətlənmiş uçot nəzəriyyələrinə yenidən baxılmasını zəruri edir. Düşünürəm ki, əgər mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının məqsədində dəyişmə baş vermişdirsə və bunun nəticəsində mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi autsayderlərin (kənar istifadəçilərin) informasiya tələblərinin ödənilməsinə doğru istiqamətlənmişdirsə, o zaman bəzi prinsiplərin yenidən işlənməsi, onların nəzəriyyə və praktikanın tələblərinə mütabiq cavab verən şəkllə salınmasına ehtiyac duyulur.

Dünyanın əksər ölkələrində, xüsusilə də ABŞ-da həmin prinsipləri özündə cəmləşdirən müvafiq qaydalar hazırlanmışdır. Məsələn, ABŞ-da APB (Accounting Principles Board) tərəfindən hazırlanmış və nəşr etdirilmiş «Müəssisənin maliyyə hesabatının əsas konsepsiyaları və prinsipləri» adlanan 4№-li Qaydada aşağıdakı prinsiplər formalaşdırılmışdır: a) Ümumi: aktiv və passivlərin ilkin rəsmiləşdirilməsi; gəlirlərin reallaşdırılması; xərclərin smetasının təsdiq edilməsi; analitik və sintetik hesablara düzgün daxil edilməsi; b) Konvensiya, yaxud razılaşma: konservatizm; gəlirlər haqqında bəyannamə; sağlam fikrə üstünlük verilməsi; c) Fəaliyyət sahəsi: seçmə; təhlil; qiymətləndirmə; təsnifləşdirmə; sənədləşdirmə; ümumiləşdirmə; uzlaşdırma; kommunikasiya; d) Detallaşdırılmış: praktiki fəaliyyətdən irəli gələn qaydalar və üsullar.

Yuxarıda qeyd olunan bəzi prinsiplərin uzlaşma (razılıq) əsasında prinsip kimi qəbul edilə bilməsi fikri praktiki-mühasiblər tərəfindən ciddi tənqid olunur. Qeyd edilən çatışmazlıqlara baxmayaraq, 4№-li Qaydanın müsbət tərəfləri də mövcuddur və gələcəkdə onlardan təkcə ABŞ-da deyil, bütün dünyada uçot və hesabat sisteminin inkişafında əsas konsepsiyasının işlənilib hazırlanması, praktiki cəhətdən nöqsanların aradan qaldırılmasında istifadə oluna bilər. Belə ki, 4 №-li Qaydada aktivlərin maya dəyəri ilə, gəlirlərin isə satış anına tanınmasının zəruriliyi xüsusi olaraq vurğulanır və informasiyanın keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən etməyə imkan verən xüsusiyyətlərlə yanaşı təsərrüfat vahidi, fəaliyyət göstərən müəssisə, pul ölçüsü, gəlir və xərclərin uyğunluğu, məzmunun formadan üstünlüyü kimi anlayışlar da verilir.

GAAP (Generally Accepted Accounting Principles) anlayışının tərfi APB-də belə verilir: «Bu, müəyyən vaxt anına müəssisənin uçot siyasətini müəyyən edən qaydalar və proseduralar haqqında konvensiyadır (razılaşmadır)» (43, s.73). GAAP hazırda bütün dünyada mühasibat balans elementlərinin qiymətləndirmə, tanınma, açıqlama və informasiyanın maliyyə hesabatında əks etdirilməsi üzrə standartların, qaydaların və proseduraların məcmusu kimi qəbul olunur və tanınır.

Hazırda FASB ABŞ-da maliyyə hesabatı standartlarının və mühasibat uçotu prinsiplərinin əsasını təşkil edən konseptual əsasları işləyib hazırlayır. Bu zaman konseptual əsasların mühüm elementləri kimi aşağıdakılara baxılır: 1) uçotun məqsədi; 2) informasiyanın faydalılığını təmin edən keyfiyyət xarakteristikaları; 3) mühasibat uçotunun əsas prinsipləri; 4) maliyyə hesabatının elementləri; 5) standartların şərh; 6) təcrübə. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, FASB tərəfindən hazırlanmış konseptual əsaslar «Maliyyə uçotunun konseptual əsasları haqqında Qaydalar»ın (SFAC) altı rəsmi hesabatında, yer almışdır:

SFAC 1– uçotun məqsədinin interpretasiyası;

SFAC 2– mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı tərəfindən formalaşan informasiyanın keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən edir;

SFAC 3– müəssisənin maliyyə hesabatının elementlərini müəyyən edir;

SFAC 4 – qeyri-kommersiya təşkilatları üçün uçotun məqsədlərini açıqlayır;

SFAC 5– «tanınma», «satış», «qiymətləndirmə», «ölçülmə» anlayışlarının tərifini formalaşdırır. Maliyyə hesabatında informasiyanın əks olunma anı həmin anlayışlar və terminlər əsasında müəyyən edilir;

SFAC 6– müəssisə üçün maliyyə hesabatının elementlərini müəyyənləşdirərək SFAC 3–ü əvəz edir.

Maliyyə hesabatında elementlər haqqında informasiya qeyd edilməzdən əvvəl konseptual əsasların tələblərinə uyğun formada onlar müəyyən meyarlar əsasında qiymətləndirilir. Elementlər haqqında informasiyanın qiymətləndirilməsi məsələləri SFAC–5-də əks olunur. Başqa sözlə, kommersiya təşkilatlarının maliyyə hesabatında elementlərin tanınması və göstəricilərin ölçülməsi qaydaları (proseduraları) SFAC-5 təsvir edir. Belə ki, SFAC–5-də informasiyanın keyfiyyət xüsusiyyətlərinə və maliyyə hesabatı elementlərinə uyğun gələn, müxtəlif bloklardan olan maliyyə informasiyası istifadəçilərinin fikrinə təsir göstərən əsas ehtimallar və məhdudiyyətlər haqqında qeydlər əks olunur. Fikrimcə, yuxarıda qeyd olunan maliyyə uçotunun və hesabatının təşkili və tərtib olunması ilə bağlı məsələlər Konseptual əsasların müxtəlif elementləri arasında qarşılıqlı asılılığın mövcud olduğunu özündə ehtiva edir. Əgər, SFAC–1 maliyyə hesabatının məqsədini, SFAC–2 uçot və hesabatda göstərilən informasiyanın keyfiyyət dərəcəsini, SFAC–6 faydalı və keyfiyyətli informasiyanı formalaşdıran maliyyə hesabatı elementlərini müəyyən edirsə, SFAC–5 maliyyə hesabatında mövcud olan informasiyanın tanınması və onların dəyərinin qiymətləndirilməsi kriteriyalarını və qaydalarını müəyyən edir .

ABŞ-nin GAAP standartları dünyanın bir çox ölkələri tərəfindən tanınmaqla bərabər bu və ya digər dərəcədə tətbiq olunur. Demək olar ki, hətta dünada əksər ölkələrin milli mühasibat uçotu standartları ümumilikdə ABŞ-nin GAAP standartlarına müvafiq formada hazırlanmışdır. Bundan başqa, MHBS-da bəzi

bölmələrdə öz başlanğıcını GAAP–dan götürür. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları (MHBS) və GAAP-da uçotun təşkili edilməsi və maliyyə hesabatının tərtib olunmasında eyni konsepsiyalara əsaslanmalar iqtisadi ədəbiyyatlarda GAAP-ın MHBS ilə uyğunlaşan standartlar sistemi kimi şərh olunması ilə nəticələnir.

Maliyyə hesabatının hazırlanması və təqdim olunmasının prinsipləri iki əsas prinsipə söykənir: 1) köçürmə metodu; 2) fasiləsiz fəaliyyət; Qeyd olunan bu iki prinsipin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qarşıya qoyulmuş məqsədin reallaşdırılmasına, yəni iqtisadi qərarlar qəbul edən zaman müxtəlif istifadəçilər qrupuna lazım olan «şirkətin maliyyə vəziyyəti, onun fəaliyyətinin nəticələri və kapitalda dəyişikliklər haqqında» informasiyanın formalaşdırılmasında vasitəçi rolunu oynuyur. «Köçürmə metodu» prinsipinə görə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının hadisələri nəticələri pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin daxil olma vaxtından asılı olmayaraq baş verdiyi anda tanınır və uçotda əks etdirilir. Müəssisədə əməliyyatlar başa çatma anından sonra onların nəticələrinin dərhal uçot registrlərində qeyd olunmasına baxmayaraq, aid olduğu dövrün maliyyə hesabatlarına daxil edilir. Sözügedən prinsipin əsasında tərtib olunmuş maliyyə hesabatı təkcə müxtəlif istifadəçiləri qruplarının pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin daxil olması ilə nəticələnən keçmiş iqtisadi hadisələr haqqında deyil, eyni zamanda gələcək öhdəliklər və əldə olunacaq pul vəsaitləri haqqında tam informasiya ilə təmin edir. Haqqında bəhs olunan birinci prinsip uyğunluq (müvafiqlik) konsepsiyasını formalaşmasında müstəsna rola malikdir. Bu konsepsiyaya görə hesabat dövründə gəlir gətirən xərc-lərin həmin dövrün maliyyə hesabatında əks etdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Xərclər mühasibat uçotunda üç variantda əks etdirilir ki, bunlar aşağıdakılardır: 1) əgər xərclər gələcək iqtisadi faydanı özündə ehtiva edirsə, onlar tanınır, uçot və hesabatda aktivlər kimi göstərilir; 2) əgər sərf olunan xərclər cari xərclər kimi faydanın əldə olunmasına səbəb olursa, bu halda onlar mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda tanınır; 3) əgər sərf edilən xərclərdən iqtisadi faydanın

əldə olunması halı mümkün hesab edilmirsə, onlar hesabat dövründə baş vermiş zərər kimi mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda tanınır.

Hər kəsə məlumdur ki, maliyyə-iqtisadi təhlilin mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı ilə müqayisədə beynəlxalq və milli standartları yoxdur. Hətta, təhlilin əsasını əsasını müəyyən edən vahid konsepsiya və ümummetodoloji prinsiplər belə mövcud deyildir. Aparılan elmi-tədqiqat və müşahidələrin nəticələri əks etdirir ki, dair mövcud ədəbiyyatlarda iqtisadi təhlil elminə «konseptual əsaslar və prinsiplər»lə bağlı hər hansı bir fikir və ya təklifə rast gəlinmir, bu problemlərin nəzərdən keçirilməsi və tədqiq olunmasına cəhd göstərilir. Maliyyə-iqtisadi təhlilə nəzəri–metodoloji aspektdə baxdıqda təkcə onun təşkili və aparılması üçün müxtəlif metodlar, üsullar, yanaşmalar və göstəricilər sistemi təklif olunur. Bununla bağlı olaraq komməriya banklarının fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi təhlilinin aparılmasının ümumqəbul olunmuş standartlarının hazırlanmasının mümkünlüyü sualı ortaya çıxır ki, fikrimcə maliyyə hesabatının beynəlxalq və milli standartları əsasında formalaşan informasiya maliyyə-iqtisadi təhlilin əsas məlumat mənbəyi olmasına baxmayaraq, onun bazasında maliyyə-iqtisadi təhlilin vahid standartlarının hazırlanması faktiki olaraq mümkün deyildir. Bunu onunla izah etmək olar ki, maliyyə-iqtisadi təhlilin təşkil olunması zamanı maliyyə hesabatı informasiyasının ayrı-ayrı istifadəçilərinin məqsədləri fərqli xarakter daşdığından, aparılan analitik işlərin məqsədi, xarakteri və istiqamətidə müxtəlif hallar meydana gəlir. Əgər komməriya bankının müştərisinin məqsədi yalnız bankın ödəmə qabiliyyəti və likvidlik göstəricilərinin müəyyən olunmasıdırsa, bu halda o, müvafiq likvidlik əmsallarını hesablayır. Bunlarla yanaşı, bankın müştərisi bir məsələnidə, aktivlərin likvidlik dərəcəsini və bankın faiz ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirmək məqsədilə qısamüddətli dövr üçün bankın cari ödəmə qabiliyyətini müəyyən edir. Bu zaman borcların ödənilməsi mənbələri müəyyən edilməklə yanaşı, yaxın zamanda pul axınlarının hərəkəti proqnozu tərtib olunur.

Müsbət xarakter daşıyan ümumqəbul olunmuş metodoloji prinsiplərin məqsədi elmi cəhətdən əsaslandırılmış maliyyə və investisiya yönümlü menecment

qərarlarının qəbul edilməsinə istiqamətləndiyindən onlar iqtisadi təhlilin nəzəriyyəsinin predmeti hesab olunur. Bildiyimiz kimi, balans elementləri haqqında informasiyanın formalaşdırılmasının mühüm şərti onların ayrı-ayrı əlamətlər üzrə təsnifləşdirilməsi hesab olunur. Təbiidir ki, təsnifləşdirmə problemi daha çox praktiki yönümlü məsələlər blokuna aid edilir. Məhz buna görə, təsnifləşdirmənin praktiki problemlərinin daha məqsədəuyğun şəkildə həll olunması üçün, nəzəri və metodoloji istiqamətlərin öyrənilməsi vacib hesab edilir.

1.3. Kommersiya banklarının aktiv və öhdəliklərinin təsnifatı

Təsnifləşdirmə problemi kommersiya banklarının maliyyə və investisiya xarakterli idarəetmə qərarlarının qəbul olunması üçün istifadə olunan informasiyanın qruplaşdırılması və sistemləşdirilməsini tələb edir. Təsnifləşdirmə problemlərinin həllinə böyük tövhələr verən amerika iqtisadçı alimləri E.S.Hendriksen və M.F.Van Breda mələsə ilə bağlı « maliyyə hesabatı istifadəçilərinin ümumiləşdirilmiş uçot informasiyası əsasında qəbul edəcəkləri idarəetmə qərarlarının interpretasiyasını təmin edən faktor şirkətin resurslarının və öhdəliklərinin ayrı-ayrı kateqoriyalara bölünməsidir» (43, s.293) fikri xüsusi vurğulayırlar. Amma, təsnifləşdirmənin məqsəd və təyinatı qeyd edilənlərdən daha geniş və fərqli ola bilər. Uçotla bağlı ədəbiyyatlarda informasiyanın təsnifləşdirilməsi məsələlərinə az önəm verilir. Əksər müəlliflər təsnifləşdirməni praktikanın məsələsi zənn edib onu uçot və təhlil nəzəriyyəsinin predmetinə aid etmir. Fikrimcə, iqtisadi qərarların qəbul olunmasının əsasını arqumentləşdirilmiş nəzəriyyə və metodologiya təşkil etdiyindən, mütləq şəkildə informasiyanın təsnifləşdirilməsi problemini mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi və metodologiyasının mühüm məsələlərindən biri hesab etmək olar. Onu da bildirim ki, iqtisadi təhlil menecmentin mühüm elementlərindən biri hesab edilməklə yanaşı, uçot və hesabatda aparılan təsnifləşdirmənin əsasında təşkil edilir. Göründüyü kimi, uçot və hesabatda aparılan təsnifləşdirmə nəticəsində kommersiya banklarının fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin ayrı-ayrı hesabat dövrləri

üzrə müqayisəsi təmin olunur. İqtisadi ədəbiyyatlarda xüsusilə qeyd olunur ki, harmonizə olunmuş vahid uçot və hesabat sisteminin yaradılması müəyyən dərəcədə həmin sistem daxilində aparılan təsnifləşdirmədən bilavasitə asılıdır. Məsələyə bu yöndən yanaşdıqda harmonizə edilmiş təsnifləşdirmə əsasında baş verən təsərrüfat əməliyyatları haqqında informasiyanın toplanılması, işlənməsi və təqdim edilməsi prosesini vahid bir sxem şəklində göstərmək olar.

Fikrimcə, cari dövrdə müəssisənin daxili və xarici istifadəçilərin informasiyaya olan tələbatını ödəyə biləcək təsnifləşdirmə modelinin yaradılması praktiki cəhətdən zəruri hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi alimlərin təsnifləşdirmə problemi ilə bağlı araşdırmalarında müəyyən boşluqlar mövcuddur ki buna, xüsusilə E.S.Hendriksen və M.F. Van Bredanın fikirlərini misal gətirmək olar. Onlar düşünür ki, mühasibat balansında informasiyanın təsnifləşdirilməsi aşağıdakı məqsədləri özündə əks elətdirir: « a)kreditorlar üçün şirkətin ödəmə qabiliyyətinin əyani mənzərəsinin təqdim olunması; b)şirkətin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin təsvir edilməsi; c)mühasibat uçotunun təşkili prosesinin işıqlandırılması; d)qiymətləndirmə metodlarının təqdim olunması; e)şirkətin idarə aparatının fikrinin anlaşılması; f)pul vəsaitlərinin artımının proqnozlaşdırılması» (43,s.293). Müəlliflərin təklif etdiyi təsnifləşdirmənin hər bir bəndinin məzmunundan anlaşılır ki, onlar əsasən aysayderlərin (xarici istifadəçilərin), xüsusilə də kreditorların tələbatının ödənilməsinə istiqamətlənib.

Onuda qeyd edim ki, dissertasiya mövzusu çərçivəsində təsnifləşdirmə problemi kommərsiya banklarının idarə olunmasının mühüm funksiyası kimi nəzərdən keçirilir. Balans elementlərinin: aktivlərin, kapitalın, öhdəliklərin, gəlir və xərclərin, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının təsnifləşdirilməsi aparılmadan onların hərəkəti üzərində sistemli nəzarəti həyata keçirmək mümkün olmur. Təsnifləşdirmə probleminə insayderlərin (daxili istifadəçilərin) məqsədləri yönündən yanaşdıqda mühasibat uçotunun hesablar planının qurulmasının mühüm olduğu bir daha aydın nəzərə çarpır.

Balans elementlərinin təsnifləşdirilməsi operativ və taktiki xarakter daşıyan idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbul olunmasına əlverişli şərait yaratmaqla bərabər, həm də, hər bir kommərsiya bankının maliyyə vəziyyətini və onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir. Məlumdur ki, kommərsiya təşkilatlarında, o cümlədən kommərsiya banklarında balans elementlərinin təsnifləşdirilməsinin həyata keçirilməsi xərcləri müxtəlif əlamətlər və məqsədlər üzrə qruplaşdırmağa şərait yaradır. Xərclərin təsnifləşdirilməsi ilə bağlı olaraq qeyd edilir ki, « xərc maddələrinin təsnifləşdirilməsinin ümumi məqsədi təşkilatın xərcləri haqqında informasiyanın nizamlanmış strukturunun yaradılması hesab olunur. Hesablamaların effektivliyinin yoxlaması və xərclərin konkret obyektə bağlılığını müəyyən etmək üçün belə strukturun yaradılması zəruri hesab edilir» (8, s.67). Həqiqətən də, xərclərin dəyişən və sabit xərclərə bölünməsi təkcə maya dəyərini dəyişən xərclər əsasında kalkulyasiya etməyə və maliyyə nəticələrini hesablamağa deyil, eyni zamanda digər xərc elementi olan sabit xərcləri hesabat dövrünün maliyyə nəticələrinə silməyə imkan verir.

Bütövlükdə, mühasibat balansı elementləri haqqında təfəsilatlı informasiyanın formalaşdırılması onların müxtəlif meyarlar üzrə təsnifatının aparılmasını nəzərdə tutur. MHBS və MMUS-da aktivlər və öhdəliklər qısa və uzunmüddətli olmaqla təsnifləşdirilir. Buda onu göstərir ki, mühasibat balansı elementlərinin təsnifləşdirilməsinin əsasını onların tanınma meyarları deyil, mövcudluğu və ödənilməsi müddəti təşkil edir. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, kommərsiya təşkilatlarının aktiv və öhdəliklərinin qısa və uzunmüddətli olaraq təsnifləşdirilməsi Prinsip və Konseptual əsaslara deyil, MHBS 1 və MMUS 1-ə müvafiq olaraq təsvir edilir. Dissertasiya işində əsasən MHBS 1-ə istinad olunmanın səbəbi, MMUS 1-in tamamilə MHBS 1 əsasında hazırlanmasından irəli gəlir. Qeyd edildiyi kimi, kommərsiya təşkilatları, o cümlədən kommərsiya bankları özünün aktivlərin və öhdəlikləri təsnifləşdirilmək üçün iki metoddan birini seçə bilər. Bu metodlar: a) balans elementlərinin (aktivlərin və öhdəliklərin) mövcudluq və ödənilmə

müddəti əlamətinə əsasən təsnifləşdirilməsi; b) balans elementlərinin likvidlik dərəcəsinə əsasən təsnifləşdirilməsidir. Birinci metod yalnız dəqiq müəyyən olunmuş əməliyyat tsikli çərçivəsində xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan kommərsiya təşkilatları üçün tövsiyə olunur. Qeyd etdiyim kimi, kommərsiya banklarının aktivlərinin qısamüddətli və uzunmüddətli aktivlərə bölünməsi üçün MHBS 1-də «əməliyyat tsikli» terminindən istifadə olunur. «Əməliyyat təşkli» termini mahiyyət etibarilə aktivlərin əldə olunması ilə, onların pul vəsaitinə çevrilməsi vaxtı arasındakı zaman müddətini səciyyələndirir. Əgər, əməliyyat tsiklinin müddəti dəqiq təyin edilə bilmirsə, o zaman onun davamiyyət müddəti 12 ay olaraq qeyd edilir.

Cədvəl 1.1.

Kommərsiya təşkilatlarının və kommərsiya banklarının aktivlərinin təsnifləşdirilməsi

Mühasibat balansında aktivlərin təsnifləşdirilməsi		
Kommərsiya təşkilatlarında		Kommərsiya banklarında
<i>Uzunmüddətli</i>	<i>Qısamüddətli</i>	<i>Likvidliyin azalması prinsipi üzrə</i>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Qeyri-maddi aktivlər ✓ Torpaq, tikili və avadanlıqlar ✓ Daşınmaz əmlaka investisiyalar ✓ Bioloji aktivlər ✓ Təbii resurslar ✓ Tarixə salınmış vergi aktivləri ✓ Uzunmüddətli debitor borcları ✓ Digər uzunmüddətli aktivlər 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ehtiyatlar ✓ Qısamüddətli debitor borcları ✓ Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri ✓ Digər qısamüddətli maliyyə aktivləri ✓ Digər qısamüddətli aktivlər 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Nağd pullar ✓ Mərkəzi bankda yerləşən vəsait və hesablar ✓ Banklara və digər maliyyə sektoru subyektlərinə verilən kreditlər ✓ Müştərilərə verilən kreditlər və avanslar ✓ Bank investisiyaları və qiymətli kağızlara qoyuluşlar ✓ Debitorlarla hesablaşmalar ✓ Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər ✓ Digər aktivlər

Malların göndərilməsi və xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan kommersiya təşkilatları aktivlərini mütləq qaydada qısamüddətli aktivlər kimi təsnifləşdirir. Bu halda aşağıdakı meyarların gözlənilməsi lazım gəlir:

- malların adi əməliyyat müddətində satılması, yaxud istifadə olunması;
- onların satış məqsədi ilə saxlanılması;
- malların hesabat dövründən sonrakı on iki ay ərzində satılması;
- pul vəsaitlərini və onların ekvivalentlərini səciyyələndirməsi (onun ən azı hesabat dövründən sonrakı 12 ay ərzində dəyişdirilməsi, yaxud hər hansı bir öhdəliyin örtülməsi halları istisna olunmaqla).

Digər qalan aktivlər isə MHBS 1-in 66-cı maddəsində təsbit olunmuş qaydada uzunmüddətli aktivlər kimi təsnifləşdirilir (cədvəl 1.1). Qeyd olunan, təsnifləşdirmənin 2-ci metodu maliyyə təşkilatlarında, o cümlədən, kommersiya banklarında tətbiq olunur. Bu metoda əsasən, aktivlər və öhdəliklər likvidliyin artması, yaxud ödəmələrin təcilliyinin yüksəlməsi qaydasında təsnifləşdirilə bilər. Bunu onunla izah etmək olar ki, həmin təşkilatlar dəqiq müəyyən olunmuş əməliyyat dövrü çərçivəsində malların göndərilməsi və xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olmur.

Həqiqətən də, kommersiya banklarında müştərilərdən və investordan daxil olan pul vəsaitlərinin, eləcə də tələb olunan əmanətlər və faizlər üzrə ödəmələrin dəqiq qrafikinə müəyyən edilməsi praktiki cəhətdən çətinlik törədir. Eyni fikirləri kommersiya banklarının maliyyə və pul resurslarının yerləşdirilməsi üzrə əməliyyatlar haqqında da demək olar. Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən rezident və qeyri-rezident kommersiya təşkilatları (kommersiya bankları istisna olmaqla) öz aktivlərini uzunmüddətli (qısamüddətli) sxem üzrə təsnifləşdirir. Bu zaman balansda aktivlərin təsnifatı likvidliyin artması qaydasında verilir. Respublikamızda fəaliyyət göstərən kommersiya banklarında isə aktivlər onların likvidliyinin azalması prinsipinə görə təsnifləşdirilir.

**Kommersiya təşkilatlarının və kommersiya banklarının öhdəliklərinin
təsnifləşdirilməsi**

Mühasibat balansında öhdəliklərin təsnifləşdirilməsi		
Kommersiya təşkilatlarında		Kommersiya banklarında
<i>Uzunmüddətli</i>	<i>Qısamüddətli</i>	<i>Likvidliyin azalması prinsipi üzrə</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Faiz xarakteri yaradan uzunmüddətli öhdəliklər • Uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər • Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri • Uzunmüddətli kreditor borcları • Lizing öhdəlikləri • Digər uzunmüddətli öhdəliklər 	<ul style="list-style-type: none"> • Faiz xarakteri yaradan uzunmüddətli öhdəliklər • Malgörənlər və podratçılar qarşısında öhdəliklər • Əmək haqqı üzrə öhdəliklər • Qısamüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər 	<ul style="list-style-type: none"> • Kommersiya banklarının qarşısında Mərkəzi Bankın öhdəlikləri və tələbləri • Digər hüquqi şəxslərdən cəlb olunmuş kreditlər və depozitlər • Hesablaşma hesabı və cari hesablardakı vəsaitlər • Xüsusi şəxslərin əmanətləri • Hesablanmış faizlər

MHBS 1-ə görə öhdəliklər qısamüddətli öhdəliklər kimi təsnifləşdirilir. Təsnifləşdirmə zamanı öhdəliklərin aşağıda göstərilən tələblərə cavab verməsi və konkret şərtləri ödəməsi nəzərdə tutulur: 1) təşkilatın adi əməliyyat tsikli çərçivəsində öhdəlikləri ödəməsi nəzərdə tutulur; 2) öhdəliklər təşkilat tərəfindən əsasən satış məqsədi üçün nəzərdə tutulur; 3) təşkilatın öhdəliyin ödənilməsini hesabat dövründən sonrakı on iki ay ərzində qeyri-şərtsiz gecikdirmək hüququ yoxdur. Təsnifatda sadalananlardan göründüyü kimi, MHBS 1-in yuxarıda qeyd olunan tələblərinə cavab verməyən öhdəlikləri mütləq qayda olaraq uzunmüddətli

öhdəliklər kimi təsnifləşdirilir. Öhdəliklərin təsnifləşdirilməsi zamanı adi əməliyyat tsikli tətbiq olunur. Belə ki, əgər adi əməliyyat tsikli dəqiq müəyyən oluna bilmirsə, o zaman onun davamiyyəti müddətinin on iki ay təşkil etməsi nəzərdə tutulur. Fikrimcə, bu halın yaranmasına səbəb ehtiyatlılıq prinsipinin tələbləridir. Bu prinsipin tələblərinə riayət olunmadıqda, kommertiya təşkilatları qısamüddətli öhdəliklərini uzunmüddətli öhdəliklərin tərkibinə daxil etməklə onları gizlətmək imkanı əldə edir və bunun nəticəsində özünün ödəmə qabiliyyətini və likvidlik dərəcəsi göstəricilərini süni şəkildə yaxşılaşdırır.

İstehsal, kommertiya, o cümlədən digər sferalarda fəaliyyət göstərən təşkilatlar işçilərə verilən əmək haqqı və sosial sığortaya ayırmaları, malgöndərən və podratçılara olan kreditor borcları və digər əməliyyatlarla bağlı xərclərini qısamüddətli öhdəliklər kimi təsnifləşdirir. 1.2 sayılı cədvəldə əkt etdirildiyi kimi, fəaliyyət növü kimi istehsal, kommertiya və sahibkarlıqla məşğul təşkilatların öhdəliklərinin təsnifləşdirilməsi yalnız vaxt əlaməti üzrə aparılır. Bunun nəticəsidir ki, mühasibat balansında əks etdirilən informasiya əsasında likvidlik dərəcəsinə və ya qısamüddətli öhdəliklərin örtülməsi qaydasını müəyyən etmək mümkün olmur. Məlum həqiqətdir ki, bu qayda maliyyə uçotu və hesabatı standartları ilə deyil, bu və ya digər ölkənin normativ-hüquqi akt və sənədlərinə əsasən müəyyən edilir. Amma, məsələnin araşdırılması göstərir ki, kommertiya banklarının qısamüddətli öhdəliklərinin örtülməsi qaydası hələdə müəyyən olunmamışdır.

Fikrimcə, hazırki zamanda kommertiya banklarında öhdəliklərin dəqiq və əsaslandırılmış təsnifatının olmamasının əsas səbəbi unifikasiya edilmiş mühasibat balansının mövcud olmamasıdır. Qeyd etmək istəyirəm ki, kommertiya banklarının maliyyə vəziyyətini təhlili və qiymətləndirməsi nə MHBS 1 nə də MMUS 1-də müəyyən edilmir. Kommertiya banklarının cəmiyyətin, eləcə də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadığını əsas götürərək və bank sferasının spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq maliyyə hesabatının təqdim olunması, onun formatı, strukturu və məzmunu ilə bağlı qayda və tələblərin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

II FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ BALANS ELEMENTLƏRİNİN UÇOTUNUN TƏŞKİLİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Aktivlərin uçotu və onun təkmilləşdirilməsi problemləri

«Mühasibat uçotu haqqında» və «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunları əsasında Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı 21 noyabr 2005-ci ildə «Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında mühasibat uçotunun təşkili Qaydası»nı hazılamış və sözügedən təşkilatlarda mühasibat uçotunun təşkili və aparılması proseduralarının MHBS-nin tələblərinə uyğunlaşdırılması işlərinə start vermişdir. Aktivlərin, kapitalın, öhdəliklərin və baş vermiş digər təsərrüfat əməliyyatlarının cari uçotunun təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən hesablar planı və onun tətbiqinə dair göstəriş hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Mühasibat uçotunun hesablar planı 4 hissədən ibarət olmaqla aşağıdakı kimi qurulmuşdur: 1) Aktivləri uçota alan hesablar; 2) Passivləri uçota alan hesablar; 3) Mənfəət və zərərləri uçota alan hesablar; 4) Balansdan kənar hesablar. Balans elementlərinin, o cümlədən, aktivlərin uçotu üçün nəzərdə tutulmuş bütün hesablar sinfi iki rəqəmli olub 10-dan 55-ə qədərdir. Nəzərdən keçirilən hesablar planına müvafiq olaraq qruplar üzrə hesablar üç rəqəmli-100-dən 550-yə qədər, sintetik hesabların nömrələri isə dörd rəqəmli-1001-dən 5501-ə qədər işarələnmişdir. Kommersiya banklarında aktivlərin uçotu üçün hesablar planında 18 sinif, 108 qrup və 198 sintetik hesab nəzərdə tutulmuşdur.

Aktivlər mühasibat uçotunda dəyər ifadəsində, yəni milli valyuta, xarici valyuta və qiymətli metallar ifadəsində əks etdirilə bilər. Aktivlərin göstərilən ölçü vahidləri üzrə fərdi uçotu üçün hesablar planında konkret hesablar qrupu nəzərdə tutulmuşdur. Mərkəzi Bank tərəfindən hazırlanmış hesablar planında aktivlərin uçotu üçün təklif olunan hesablar sinfi aşağıdakılardan ibarətdir: 10-Nağd pul, digər ödəmə vasitələri və Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında açılmış hesablar; 11- Qızıl və digər qiymətli metallar; 12-Dövlət orqanlarına verilən kreditlər; 13- Dövlət müəssisələrinə, bələdiyyələrə və ictimai təşkilatlara verilən kredit-

lər; 14-Borc qiymətli kağızlara investisiyalar; 15-Diling əməliyyatları üçün qiymətli kağızlar; 17-Maliyyə sektoruna verilən kreditlər; 18-Fiziki şəxslərə və özəl müəssisələrə verilən kreditlər; 19-Təxirə salınmış kreditlər və avanslar; 20-İnvestisiyalar; 21-Beynəlxalq maliyyə institutları ilə hesablaşmalar; 22-Dövlət büdcəsi və digər təşkilatlarla hesablaşmalar; 23- Digər kreditlər və əməliyyatlar; 24-Hesablanmış faizlər və alınacaq dividendlər; 25- Digər aktivlər; 27- Beynəlxalq hesablaşmalar üzrə borclar; 28- Filiallarla hesablaşmalar; 29- Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər. Qeyd etmək lazımdır ki, aktivlərin uçotu üçün nəzərdə tutulmuş 10-cu hesablar sinifinin tərkibinə 5 qrup və 17 sintetik daxildir. Sözügedən hesablar milli və xarici valyutada kommersion banklarının kassasında, valyuta dəyişmə məntəqələrində, bankomatlarda və eləcə də ehtiyat pul fondu qismində Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının kassasında saxlanılan nağd pul və digər ödəmə vasitələrinin uçotu üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kassada olan pul vəsaitlərinin hərəkətinin rəsmiləşdirilməsi üçün kassa mədaxil və məxaric orderləri üçün əsas sənəd hesab olunur. Kassa mədaxil sənədlərinə aşağıdakılar daxildir: 1) bankların kassalarına pul vəsaitlərinin köçürülməsi haqqında müştərilərin elanları; 2) bank tərəfindən inkasso edilən məbləğ üzrə pul vəsaitlərini göstərən cədvəllər; 3) kassa mədaxil orderləri; 4) pulun qəbul olunması haqqında bank qəbzləri. Bankın kassasına nağd pulun köçürülməsi elanlar vasitəsilə həyata keçirilir. Ödəmələrin növündən asılı olaraq elanlar müxtəlif formada olur, rekvizitlərin tərkibinə və tərtib olunan nüsxələrə görə fərqlənir. Nağd pulun köçürülməsi zamanı kommersion bankının nümayəndəsi müştəri ilə birlikdə elan, order və qəbdən ibarət sənədlər toplusunu tərtib edir. Bundan sonra əməliyyatçı sənəddəki məbləği kassa jurnalında qeyd edir və xəzinədara təhvil verir. Əməliyyatçıdan sənədi təhvil alan xəzinədar müştəridən nağd pulu qəbul edir, qəbzi imzalayır, kassanın möhürünü vurur və müştəriyə qaytarır. Xəzinədarın imzası ilə təsdiqlənmiş order əməliyyatçıya qaytarılır və o, kassa mədaxil jurnalında müvafiq hesablar üzrə pulun daxil olması haqqında qeydiyyat aparır. Deyilənlərdən göründüyü kimi nağd pulun müştərinin hesabına

köçürülməsi üzrə bank əməliyyatı kassa mədaxil jurnalı əsasında aparılır və 1001 «Kassa hesablarının (milli valyutada)» yaxud 1011 «Kassa (xarici valyutada)» hesabının debeti, 3801, 3802, 3803,3804, 3805, 3806, 3807, 3808, 3809 (milli valyutada), yaxud 3811, 3812, 3813, 3814, 3815, 3816, 3817, 3818, 3819 (xarici valyutada) hesablarının krediti mühasibat yazılışı ilə rəsmiyyətə salınır.

Kommersiya bankının kassa – hesablaşma mərkəzindəki müxbir hesabından onun kassasına nağd pulun köçürülməsi bankın ödəmə tapşırığı əsasında həyata keçirilir. Bank tərəfindən kassa– hesablaşma mərkəzindən nağd pulun alınmasına qədər ödəmə tapşırığı məbləğinə 1002 «Yolda olan nağd pul və digər ödəmə vəsaitləri» hesabının debeti, 1052 «Mərkəzi Bankda «Nostro» müxbir hesabı»nın krediti (milli valyutada), yaxud 1012 «Yolda olan nağd pul və digər ödəmə vəsaitləri» hesabının debeti, 1052 «Mərkəzi Bankda «Nostro» müxbir hesabı»nın krediti (xarici valyutada) kimi mühasibat yazılışı verilir. Kommersiya bankının müxbir hesablarından daxil olan nağd pul bankın kassasına təhvil verilir. Bu əməliyyat 1001 «Kassa» hesabının debeti, 1002 «Yolda olan nağd pul və digər ödəmə vəsaitləri» hesabının krediti (milli valyutada), yaxud 1011 «Kassa» hesabının debeti, 1012 «Yolda olan nağd pul və digər ödəmə vəsaitləri» hesabının krediti (xarici valyutada) kimi verilən mühasibat yazılışı ilə rəsmiləşdirilir.

Banklararası hesablaşmalar kommersiya banklarının müxbir hesabları vasitəsi ilə ödənişlərin aparılmasına, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının idarələrində, kassa-hesablaşma mərkəzlərində və kommersiya banklarında müxbir hesabların açılmasına əsaslanır. Banklararası hesablaşmaların mövcud sistemi LORO və NOSTRO adlı müxbir hesabların açılmasına söykənir. LORO müxbir hesabı müxbir– bankın respondent–bank üçün açdığı müxbir hesabdır. Müxbir–bank respondent–bank üçün LORO müxbir hesabını açan və onlar arasında bağlanmış müqavilə əsasında həmin hesab üzrə əməliyyatları həyata keçirən kredit idarəsidir. Respondent–bank isə digər kredit təşkilatında müxbir hesab açan və ona məxsus kredit müəssisəsidir. LORO müxbir hesabı respondent–bankda NOSTRO müxbir hesabıdır. LORO müxbir hesabı passiv hesabdır və bu hesabda

digər banklara məxsus olan pul vəsaitləri əks etdirilir. NOSTRO müxbir hesabı isə aktiv hesabdır və burada digər banklarda hesab açan müvəkkil bankın pul vəsaitləri göstərilir. LORO müxbir hesabında kreditor borcları, NOSTRO müxbir hesabında isə debitor borcları uçota alınır. Kommersiya bankları tərəfindən qarşılıqlı şəkildə açılan müxbir hesablar üzrə əməliyyatların uçotu aşağıdakı balans hesablarında aparılır: 1701 “Rezident banklarda «NOSTRO» müxbir hesabları” (milli valyutada); 1711 “Rezident banklarda «NOSTRO» müxbir hesabları” (xarici valyutada); 1721 “Rezident banklarda «NOSTRO» müxbir hesabları” (qiymətli metallarda); 1702 “Qeyri- rezident banklarda «NOSTRO» müxbir hesabları” (milli valyutada); 1712 “Qeyri- rezident banklarda «NOSTRO» müxbir hesabları” (xarici valyutada).

Bank və onun filialları arasında hesablaşmalar bankın müəyyən etdiyi qayda-ya uyğun aparılır, lakin, həmin əməliyyatlar bankın müxbir hesabında və filialın müxbir subhesabında əks etdirilmir. Bank və onun filialları arasında hesablaşmaların uçotu üçün ayrıca aktiv və passiv hesablardan istifadə olunur. Aktiv hesablar qrupu hesablar planında 28 filiallararası sinif üzrə yerləşdirilmişdir. Burada 280 «Filiallararası hesablaşmalar» (milli valyutada). 281 «Filiallararası hesablaşmalar» (xarici valyutada) və 282 «Filiallararası hesablaşmalar» (qiymətli metallarda) adlı qrup aktiv hesablar mövcuddur. Həmin qrup hesablar bank və onun filialları, eləcə də filiallararası hesablaşmaların aparılması və uçotu üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bir qayda olaraq həmin qrup üzrə hesabların qalıqlarının 480,481 və 482 sayılı qrup hesabların qalıqlarına bərabər olması nəzarət baxımından vacib şərt hesab olunur.

Kommersiya bankları tərəfindən kreditlərin verilməsi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 03 aprel 2001-ci il tarixli «Banklarda daxili proseduralar və kreditlərin verilməsinin uçotu haqqında Qaydalar» əsasında həyata keçirilir. Praktikadan məlumdur ki, kommersiya bankları qısamüddətli kreditlərin verilməsi zamanı aşağıdakı mühasibat yazılışlarını tərtib edir:

1) Kommersiya bankının müştərisinə ssudanın verilməsinin sənədləşdirilməsi üzrə əməliyyatların uçotda əks etdirilməsi zamanı 1301 «Ticarət və xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrinə verilmiş qısamüddətli kreditlər» və digər hesabların (milli valyutada) debeti, 3301 «Ticarət və xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrinin cari hesabları» və digər hesabların (milli valyutada) krediti; 1803 «Ticarət və xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən fərdi müəssisələrə verilmiş qısamüddətli kreditlər» və digər hesabların (milli valyutada) debeti, 3803 «Ticarət və xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən fərdi müəssisələrin cari hesabları» və digər hesabların (milli valyutada) krediti; 1801 «Ticarət və xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərə verilmiş qısamüddətli kreditlər» və digər hesabların (milli valyutada) debeti, 3801 «Fiziki şəxslərin rezidentlərin cari hesabları (milli valyutada)» hesabının krediti; 1821 «Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə-rezidentlərə verilmiş qısamüddətli kreditlər (milli valyutada)» hesabının debeti, 3821 «Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin-rezidentlərin cari hesabları (milli valyutada)» hesabının krediti kimi mühasibat yazılışı verilir.

2) Kommersiya bankının müştərisi olmayan şəxsə ssudanın verilməsi üzrə əməliyyatların əks etdirilməsi zamanı 1301 «Ticarət və xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrinə verilmiş qısamüddətli kreditlər» və digər hesabların (milli valyutada) debeti, 1052 «Mərkəzi Bankda «Nostro» müxbir hesabı»nın (milli valyutada), yaxud 1701 «Rezident banklarda «Nostro» müxbir hesabı»nın (milli valyutada) krediti; 1803 «Ticarət və xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən fərdi müəssisələrə verilmiş qısamüddətli kreditlər» və digər hesabların (milli valyutada) debeti, 1052, yaxud 1701 sayılı hesabın krediti; 1801 «Ticarət və xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərə-rezidentlərə verilmiş qısamüddətli kreditlər» və digər hesabların (milli valyutada) debeti, 1052, yaxud 1701 sayılı hesabların krediti; 1821 «Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə-rezidentlərə verilmiş qısamüddətli kreditlər (milli valyutada)» hesabının debeti, 1052, yaxud 1701 sayılı hesabın krediti kimi mühasibat yazılışları tərtib olunur.

Balansdankənar hesablar üzrə mədaxil uçota alındıqda 99121, 99122, 99531, 99532, 99533, 99534, 99535 sayılı hesablarda müvafiq yazılışlar aparılır.

Bütün təsərrüfat subyektlərində olduğu kimi, kommersion banklarının da əmlakının tərkibində qeyri-maddi aktivlər mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında qeyri-maddi aktivlərin uçotunun təşkili üzrə qaydalarda “qeyri-maddi aktivlər fiziki əsası olmayan, lakin sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində dəyər yaradan qeyri-dövriyyə aktivləri kimi” müəyyən olunur. Qaydalara əsasən qeyri-maddi aktivlərə uzun müddət istifadə olunan və gəlir gətirən torpaq sahələrindən, təbii resurslardan istifadə hüququ, patentlər, lisenziyalar, «nou-hau», proqram məhsulları, təşkilati xərclər, ticarət markaları və digər oxşar aktivlər aid edilir. Qeyri-maddi aktivlərin mövcudluğu və hərəkətinin sintetik uçotu üçün hesablar planında 2991 «Qeyri-maddi aktivlər» adlı aktiv balans hesabı nəzərdə tutulmuşdur. Qeyri-maddi aktivlərin uçotu üzrə qaydalara görə qeyri-maddi aktivlərin daxil olması, amortizasiyanın hesablanması və təsərrüfatdan çıxması zamanı aşağıdakı mühasibat yazılışları tərtib olunur: a) qeyri-maddi aktivlərin daxil olması zamanı: 1) ödəmə qaydasında qeyri-maddi aktivlərin əldə olunması 2991 «Qeyri-maddi aktivlər» hesabının debeti, 1001 «Kassa (müxbir hesabı– müştərinin hesabı) milli valyutada» və 1011 «Kassa (müxbir hesabı müştərinin hesabı)» xarici valyutada hesablarının krediti kimi verilən mühasibat yazılışı ilə rəsmiyyətə salınır. 2) verilmiş avanslar hesabına qeyri-maddi aktivlərin əldə olunması zamanı 2504 «Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin alışı üzrə ilkin ödəmələr (milli valyutada)», yaxud 2514 «Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin alışı üzrə ilkin ödəmələr (xarici valyutada)» hesablarının debeti, 1001 «Kassa (müxbir hesabı – müştərinin hesabı)» milli valyutada və ya 1011 «Kassa (müxbir hesabı– müştərinin hesabı–xarici valyutada)» hesablarının krediti kimi mühasibat yazılışı tərtib olunur, 3) əvvəllər verilmiş avanslar hesabına qeyri-maddi aktiv obyektlərinin mədaxil edilməsi prosesində 2991 «Qeyri-maddi aktivlər» hesabının debeti, 2504 «Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin alışı üzrə ilkin ödəmələr (milli valyutada)» və 2514 «Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin alışı üzrə ilkin ödəmələr (xarici valyutada)»

hesablarının krediti kimi uçot yazılışı verilir. b) qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiyanın hesablanması zamanı 9129 «Qeyri-maddi aktivlərin köhnəlməsi üzrə xərclər» hesabının debeti, 2992 «Qeyri-maddi aktivlər üzrə toplanmış köhnəlmə» hesabının krediti kimi uçot yazılışı verilir. c) qeyri-maddi aktivlərin dövriyyədən çıxması və onların bankın balansından silinməsi: 1) tam amortizasiya olunmuş qeyri-maddi aktivlərin balansdan silinməsi əməliyyatı üçün 2992 «Qeyri-maddi aktivlər üzrə toplanmış köhnəlmə» hesabının debeti, 2991 «Qeyri-maddi aktivlər» hesabının krediti kimi mühasibat yazılışı tərtib olunur. 2) tam amortizasiya olunmamış qeyri-maddi aktivlərin balansdan silinməsi 2992 «Qeyri-maddi aktivlər üzrə toplanmış köhnəlmə» və 5501 «Cari maliyyə ilinin mənfəəti (zərəri)» hesabının debeti, 2991 «Qeyri-maddi aktivlər» hesabının krediti yazılışı ilə rəsmiləşdirilir. 3) tam amortizasiya olunmamış qeyri-maddi aktivlərin satışı üzrə əməliyyatlar 2992 «Qeyri-maddi aktivlər üzrə toplanmış köhnəlmə», 1001 «Kassa (müxbir hesabı– müştərinin hesabı–milli valyutada)», yaxud 1011 «Kassa (müxbir hesabı– müştərinin hesabı–xarici valyutada)» hesablarının debeti, 2991 «Qeyri-maddi aktivlər» hesabının krediti kimi verilən mühasibat yazılışı ilə uçotda öz əksini tapır. Yuxarıda qeyd olunan mühasibat yazılışlarından görüldüyü kimi, qeyri-maddi aktivlərin uçotunun təşkilinə dair təlimatı göstərişlərdə metodiki və praktiki xarakterli müxabirələşmələr öz əksini tapmamış, qüdvilin uçotu diqqətdən kənar qalmış, qeyri-maddi aktivlərin digər material aktivlərinə çevrilməsi proseduraları ilə əlaqədar uçot yazılışları verilməmişdir. Məhz buna görə də ayrı-ayrı aktivlərin uçotunun beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsinə zərurət yaranır.

İqtisadi məzmununa və formasına görə oxşar aktivlərin uçotu üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif hesablar sinifinə mövcud hesablar planının müxtəlif bölmələrində rast gəlmək olar. Belə ki, verilmiş kreditlər və avanslar üzrə gecikdirilmiş debitor borcları alınacaq faizlər və dividendlərlə müqayisədə aşağı likvidli hesab olur. «Təcillik və tələb olunana qədər» əlaməti üzrə verilmiş qısa və uzunmüddətli kreditlərin təsnifləşdirilməsi məsələsinə də iqtisadi ədəbiyyatlarda təsadüf edilmir.

Buna baxmayaraq, verilmiş kreditlər və avanslar üzrə gecikdirilmiş borcların uçotu üçün 19, alınacaq faizlər və dividendlərin uçotu üçün 24-cü sinif hesablar nəzərdə tutulur. Verilmiş kreditlər və avanslar üzrə gecikdirilmiş faizlərin uçotu üzrə ayrıca hesabın olmaması, maliyyə investisiyalarını uçota alan hesabların müxtəlif siniflərə paylaşdırılması, debitor borclarının müddət və zaman kəsiyi üzrə təsnifləşdirilməsi problemin ciddiliyindən xəbər verir.

Kommersiya banklarının gəlirlərinin mühüm mənbələrindən biri depozitə qoyulmuş əmanətlər hesabına verilmiş kreditlər sayılır. Məhz buna görə də verilmiş kreditlərin uçotu ilə yanaşı onlara görə hesablanmış faizlərin də uçotunun dəqiq təşkil olunmasına zərurət var. Mövcud hesablar planına görə verilmiş kreditlər və avansların uçotu «qısa və uzunmüddətli kreditlər» çərçivəsində aparılır. Lakin, həmin çərçivədə verilmiş kreditlərin və yerləşdirilmiş depozitlərin təcilliyi göstərilir. Fikrimcə, ölkəmizdə mövcud 4 rəqəmli sintetik hesabın sağına bir rəqəm əlavə etməklə verilmiş kreditlərin və yerləşdirilmiş depozitlərin uçotunu analogi qaydada aparmaq olar. Məsələn, 1731 «Rezident banklar tərəfindən verilmiş qısamüddətli kreditlər» hesabı üzrə qeyd etdiklərimiz tətbiq olunduqda aşağıdakı mənzərə yaranır: 1731 «Rezident banklar tərəfindən verilmiş qısamüddətli kreditlər»: 17311 (tələb olunana qədər); 17312 (1 günə); 17313 (2 gündən 7 günədək müddətə); 17314 (8 gündən 30 günədək müddətə); 17315 (31 gündən 90 günədək müddətə); 17316 (91 gündən 180 günədək müddətə); 17317 (181 gündən 1 ilədək müddətə); Yerləşdirilmiş depositlərin uçotunu da eyni qaydada təşkil etmək olar. Məsələn, 1713 «Rezident banklarda yerləşdirilmiş qısamüddətli depozitlər»: 17131 (tələb olunana qədər); 17132 (1 günə); 17133 (2 gündən 7 günədək müddətə); 17134 (8 gündən 30 günədək müddətə); 17135 (31 gündən 90 günədək müddətə); 17136 (91 gündən 180 günədək müddətə); 17137 (181 gündən 1 ilədək müddətə); Fikrimcə, uçotun bu qaydada bir rəqəm təşkili sözügedən aktivlərin idarə olunması və onlardan istifadənin səmərəliliyinin operativ qaydada qiymətləndirilməsi üçün zəruri informasiyanın formalaşdırılmasına əlverişli şərait yarada bilər.

2.2. Kapitalın və öhdəliklərin uçotunun təşkili istiqamətləri

Kapital və öhdəliklər kommersiya banklarının aktivlərinin formalaşması mənbələri hesab olunur. Məlumdur ki, aktivlərin yaranması mənbələrinin formalaşması bankların passiv əməliyyatlarına aid edilir. Kommersiya banklarının kapitalı bir qayda olaraq resursların, yaxud aktivlərin formalaşmasının xüsusi mənbəyi hesab olunur. Kommersiya banklarının kapitalı onun aktivlərinin ümumi məbləği ilə öhdəliklərinin fərqi kimi müəyyən edilir. “Bankın xüsusi kapitalının həcmi onun ümumi kapitalının, yaxud ümumi aktivlərinin 10–15%–ni təşkil edir” (10, s.168). Bəzi kommersiya banklarında ümumi kapitalın tərkibində xüsusi kapitalın payı 15%–dən az olur. Məsələn, BANK OF BAKU kommersiya bankında passivlərin yekun məbləğində xüsusi kapitalın payı 10,5% təşkil edir. Bankın xüsusi kapitalı onun ümumi aktivlərinin müəyyən hissəsini təşkil edir və tənzimləyici funksiyasını yerinə yetirir.

Məlumdur ki, kommersiya banklarının nizamnamə kapitalı onların məcmu kapitalının tərkibində böyük xüsusi çəki təşkil edir. Bununla yanaşı, səhmlərin emissiyasından yaranan əlavə vəsaitlərin, yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyatların, keçmiş illərin mənfəətinin, yaxud bölüşdürülməmiş mənfəətin, eləcə də hesabat ilinin xalis mənfəətinin kommersiya banklarının ümumi kapitalının tərkibinə daxil edilməsi nəzəri və praktiki cəhətdən məqsədəuyğun sayılır. Heç kimə sirr deyildir ki, bankın nizamnamə kapitalının həcmi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında qeydiyyatda alınan zaman təsis sənədlərində əks etdirilir. Bankın nizamnaməsi Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq tərtib və təsdiq olunur. «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq nizamnamə, yaxud məcmu kapitalın minimal həcmi Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən olunur (10,s.21). Sözügedən qanuna görə bankın məcmu kapitalı onun xüsusi vəsaiti sayılır. Bankın məcmu kapitalı hesablaşma məqsədi üçün istifadə edilir, I (əsas) və II (əlavə) dərəcəli kapitalla bölünür. Məcmu kapitalın əsas və əlavə kapitalla bölünməsi Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir.

Kommersiya banklarının nizamnamə kapitalının mövcudluğu və hərəkətinin uçotu üçün hesablar planında 50–ci sinif «Nizamnamə kapitalı» və 501–ci qrup «Kredit təşkilatlarının nizamnamə kapitalı» adlı hesablar nəzərdə tutulmuşdur. Bu qrupda həm passiv hesablar (5011 «Adi səhmlər», 5013 «İmtiyazlı səhmlər», 5015 «Ödənilmiş paylar») və həm də aktiv hesablar (5012 «Kredit təşkilatları tərəfindən səhmdarlardan geri satın alınmış adi səhmlər», 5014 «Kredit təşkilatları tərəfindən səhmdarlardan geri satın alınmış imtiyazlı səhmlər») birləşdirilir.

Kommersiya banklarının nizamnamə kapitalı təsisçilər (səhmdarlar) tərəfindən verilmiş material, qeyri-maddi və maliyyə aktivləri hesabına formalaşdırılır. Lakin, nizamnamə kapitalının tərkibində maddi və qeyri-maddi aktivlərin payının kommersiya banklarının qeydiyyatdan keçdiyi Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən olunmuş limiti keçməməsi məqsədəuyğun sayılır. Aktivlər pay formasında nizamnamə kapitalına daxil olduğu zaman aşağıdakı mühasibat yazılışları verilir: 1) əsas vəsait obyektlərinin daxil olması 2901 “Torpaq”, 2911 “Bina və tikililər”, 2921 “Mebel və avadanlıqlar”, 2931 “Kompyuter və rabitə vasitələri”, 2941 “Nəqliyyat vasitələri”, 2951 “Digər əsas vəsaitlər” hesablarının debeti, 5011 “Adi səhmlər”, 5013 “İmtiyazlı səhmlər” hesablarının krediti kimi verilən mühasibat yazılışı ilə rəsmiyyətə salınır. 2) qeyri-maddi aktiv obyektlərinin daxil olması əməliyyatı 2991 “Qeyri-maddi aktivlər” hesabının debeti, 5011 “Adi səhmlər” və 5013 “İmtiyazlı səhmlər” hesablarının krediti kimi verilən mühasibat yazılışı ilə uçotda öz əksini tapır. Daxil olan qeyri-maddi aktiv obyektlərinin dəyəri buraxılmış səhmlərin nominal dəyərindən çoxdursa, onda 2991 “Qeyri-maddi aktivlər” hesabının debeti, 5101 “Adi səhmlərin emissiyasından yaranan vəsaitlər» və 5102 «İmtiyazlı səhmlərin emissiyasından yaranan vəsaitlər» hesablarının krediti kimi mühasibat yazılışı tərtib olunur. 3) Emitent tərəfindən səhmlərin satışı (ilkin yerləşdirmə) əməliyyatları 1001 “Kassa (müxbir hesabı –milli valyutada)” və 1011 “Kassa (müxbir hesabı –xarici valyutada)” hesablarının debeti, 5011 “Adi səhmlər” və 5013 “İmtiyazlı səhmlər” hesablarının krediti kimi tərtib olunan mühasibat yazılışı ilə rəsmiləşdirilir. Səhmlərin satış qiyməti onların nominal dəyərindən yüksək ol-

duqda 1001 “Kassa (müxbir hesabı –milli valyutada)” və 1011 “Kassa (müxbir hesabı –xarici valyutada)” hesablarının debeti, 5101 “Adi səhmlərin emissiyasından yaranan vəsaitlər” və 5102 “İmtiyazlı səhmlərin emissiyasından yaranan vəsaitlər” hesablarının krediti kimi uçot yazılışı tərtib olunur.

Mövcud qanunvericiliyin tələblərinə görə səhmdar kommersion banklarının nizamnamə kapitalının məbləğinin Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi limitdən aşağı olmasına icazə verilmir. Qeyri-səhmdar formalı kommersion banklarının nizamnamə kapitalının həcmnin dəyişdirilməsinə gəldikdə, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı bununla əlaqədar heç bir məhdudiyət qoymur. Belə bankların nizamnamə kapitalı ehtiyat kapitalı hesabına arta bilər və bu artım 5402 «Kapital üzrə ehtiyatlar» hesabının debeti, 501 «Kredit təşkilatlarının nizamnamə kapitalı» hesabının krediti kimi verilən mühasibat yazılışı ilə rəsmiləşdirilir. Qeyri-səhmdar formalı kommersion banklarında nizamnamə kapitalı xalis mənfəət və bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına tamamlana bilər və bu əməliyyat 5501 «Cari maliyyə ilinin mənfəəti (zərəri)» və 5401 «Keçmiş illərin mənfəəti (zərəri)» hesablarının debeti, 501 «Kredit təşkilatının nizamnamə kapitalı» hesabının krediti kimi verilən mühasibat yazılışı ilə rəsmiyyətə salınır. Səhmdar banklarında olduğu kimi, qeyri-səhmdar formalı kommersion banklarında yenidən qiymətləndirmədən sonra əmlakın dəyərinin artması müvafiq ehtiyatların (əlavə kapitalın) formalaşması ilə nəticələnir. Belə ehtiyatların uçotunun mövcud qaydası, eləcə də onların silinməsi prosedurası səhmdar banklarında olduğu kimi analoji prinsip üzrə həyata keçirilir.

5401 «Keçmiş illərin mənfəəti (zərəri)» hesabı üzrə: 1) auditor tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra keçmiş maliyyə ilinin mənfəəti 5411 «Keçmiş maliyyə ilinin təsdiq olunmamış mənfəəti (zərəri)» hesabının debeti, 5401 «Keçmiş illərin mənfəəti (zərəri)» hesabının krediti kimi verilən mühasibat yazılışı ilə uçotda əks etdirilir; 2) kapital üzrə istifadə olunmamış ehtiyatlar öz mənbələri hesabına bərpa olunur və 5402 «Kapital üzrə ehtiyatlar» hesabının debeti, 5401 «Keçmiş illərin mənfəəti (zərəri)» hesabının krediti kimi verilən uçot yazılışı ilə rəsmiləşdirilir; 3)

auditor tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra keçmiş maliyyə ilinin zərəri keçmiş illərin mənfəətinə silinir və 5401 «Keçmiş illərin mənfəəti (zərəri)» hesabının debeti, 5411 «Keçmiş maliyyə ilinin təsdiq olunmamış mənfəəti (zərəri)» hesabının krediti kimi verilən mühasibat yazılışı ilə rəsmiləşdirilir;

5402 «Kapital üzrə ehtiyatlar» hesabı üzrə: 1) keçmiş illərin mənfəəti hesabına kapital üzrə ehtiyatların yaradılması əməliyyatına 5401 «Keçmiş illərin mənfəəti (zərəri)» hesabının debeti, 5402 «Kapital üzrə ehtiyatlar» hesabının krediti kimi uçot yazılışı verilir; 2) kapital üzrə ehtiyatlar hesabına keçmiş illərin zərərinin örtülməsi əməliyyatı 5402 «Kapital üzrə ehtiyatlar» hesabının debeti, 5401 «Keçmiş illərin mənfəəti (zərəri)» hesabının krediti kimi verilən mühasibat yazılışı ilə uçotda əks etdirilir; 3) kapital üzrə istifadə olunmamış ehtiyatların keçmiş illərin mənfəətinə silinməsi əməliyyatı 5402 «Kapital üzrə ehtiyatlar» hesabının debeti, 5401 «Keçmiş illərin mənfəəti (zərəri)» hesabının krediti kimi tərtib olunan uçot yazılışı ilə sənədləşdirilir.

5411 «Keçmiş maliyyə ilinin təsdiq olunmamış mənfəəti (zərəri)» hesabı üzrə: cari ilin mənfəətinin 5411 «Keçmiş maliyyə ilinin təsdiq olunmamış mənfəəti (zərəri)» hesabına silinməsi əməliyyatı 5501 «Cari maliyyə ilinin mənfəəti (zərəri)» hesabının debeti, 5411 «Keçmiş maliyyə ilinin təsdiq olunmamış mənfəəti (zərəri)» hesabının krediti kimi verilən uçot yazılışı ilə həyata keçirilir; Cari maliyyə ilinin zərərinin 5501 «Cari maliyyə ilinin mənfəəti (zərəri)» hesabından silinməsi əməliyyatı 5411 «Keçmiş maliyyə ilinin təsdiq olunmamış mənfəəti (zərəri)» hesabının debeti, 5501 «Cari maliyyə ilinin mənfəəti (zərəri)» hesabının krediti kimi verilən uçot yazılışı ilə həyata keçirilir.

5501 «Cari maliyyə ilinin mənfəəti (zərəri)» hesabı üzrə: Cari maliyyə ilinin mənfəəti kommersion banklarının gəlirləri və xərcləri arasındakı fərq kimi hesablanır. Kommersion banklarının gəlirləri 60,61,62,63,64,65,69,70,74-cü hesablar sinifi üzrə, xərclər isə 80,81,82,83,84,85,86,87,88,89,90,91,94,95-ci sinif hesablar üzrə uçota alınır. Gəlirlərin xərclərdən çox olması kommersion banklarının mənfəətini səciyyələndirir: 1) cari maliyyə ilində mənfəət əldə olunması gəlirləri uçota

alan müvafiq hesabların debeti (xərclər çıxılmaqla), 5501 «Cari maliyyə ilinin mənfəəti (zərəri)» hesabının krediti kimi verilən mühasibat yazılışı vasitəsilə uçotda öz əksini tapır; 2) auditor tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra cari maliyyə ilinin mənfəəti 5501 «Cari maliyyə ilinin mənfəəti (zərəri)» hesabının debeti, 5411 «Keçmiş maliyyə ilinin təsdiq olunmamış mənfəəti (zərəri)» hesabının krediti kimi tərtib olunan mühasibat yazılışı vasitəsilə 5411 sayılı hesaba silinir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya banklarının balansının passivinin strukturunda öhdəliklərin xüsusi çəkisi orta hesabla 85-90% təşkil edir. Belə ki, BANK OF BAKU kommersiya bankının mühasibat balansının passivinin strukturunda öhdəliklərin xüsusi çəkisi 2011-ci ildə 89,5 - 90% intervalında dəyişir. Fikrimizcə, öhdəliklərin uçotu metodikasının «məzmunun formadan üstünlüyü prinsipi»nin tələbləri gözlənilməklə işlənilib hazırlanması daha məqsədəuyğun sayıla bilər. Bu sahədə mühasibat uçotunun vəzifəsi bir qayda olaraq aşağıdakı istiqamətlər üzrə formalaşır: 1) operativ, taktiki və strateji xarakterli idarəetmə qərarlarının qəbul olunması məqsədilə bank menecmentinin informasiya tələbatının ödənilməsi 2) kənar istifadəçilər blokunun informasiya tələbatının təmin olunması. Aparılan müşahidə və tədqiqatlar göstərir ki, ölkənin səhmdar kommersiya banklarının ümumi öhdəliklərində yuxarıda sözügedən elementlər aşağıdakı proporsiya təşkil edir: 1) müştərilərin cari hesabları - 60%-ə qədər; 2) daha təcili borc öhdəlikləri- 27%; 3) buraxılmış borc qiymətli kağızları- 10%-ə qədər. Bəzi hallarda öhdəliklərə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, dövlət büdcəsi, beynəlxalq maliyyə idarələri və sair qarşısında olan öhdəliklər də daxil edilir. Məcmu öhdəliklərdə bu növ öhdəliklərin payı 3-5% -dən çox olmur. Adları sadalanan öhdəlik növlərinin uçotu üçün mövcud hesablar planında müxtəlif siniflər, qruplar və sintetik hesablar nəzərdə tutulur (cədvəl 2.1). Qeyd edək ki, 2.1 sayılı cədvəldə verilmiş hesablar sinfində cari və qısamüddətli depozit hesablarından başqa uzunmüddətli depozitləri də uçota alan hesablar nəzərdə tutulur. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, 37-ci sinif üzrə hesablarda qısamüddətli və uzunmüddətli kredit və depozitlər uçota alınır.

Cədvəl 2.1.***Kommersiya banklarının öhdəliklərinin uçotu üçün nəzərdə tutulmuş hesablar***

<i>Cari hesablar üzrə kommersiya bankının subyektləri (müşətiləri) üzrə öhdəliklər</i>	<i>Hesablar sinifi</i>	<i>Hesablar qrupu</i>	<i>Sintetik hesablar</i>
Dövlət idarələrinin cari hesabları (depozitləri)	32	320-329 (10 qrup)	3211-3292 (30 hesab)
Dövlət müəssisələrinin, bələdiyyələrin və istimai təşkilatların cari hesabları (depozitləri)	33	330-339 (10 qrup)	3301-3392 (52 hesab)
Xarici dövlətlərin rəsmi müəssisələrinin cari hesabları (depozitləri)	34	340-349 (10 qrup)	3401-3492 (23 hesab)
Müşətilərin cari hesabları (depozitləri)	35	350-352 (3 qrup)	3501-3529 (9 hesab)
«LORO» müxbir hesablar, depozitlər və digər hesablar üzrə maliyyə sektoru qarşısında öhdəliklər	37	370-379 (10 qrup)	3701-3792 (65 hesab)
Fiziki şəxslərin və xüsusi müəssisələrin cari hesabları (depozitləri)	38	380-389 (10 qrup)	3801-3896 (78 hesab)
<i>Yekunu</i>	<i>6</i>	<i>53</i>	<i>257</i>

Maliyyə sektoru qarşısında öhdəliklər kommersiya banklarının öhdəliklərinin mühüm qrupuna aid edilir. Belə öhdəliklərin uçotu üçün mövcud hesablar planında 37-ci sinif hesablar «Maliyyə sektoru qarşısında öhdəliklər» nəzərdə tutulur. Sözügedən sinifə 10 qrup və 65 sintetik hesab daxildir. Bu hesabların müəyyən qrupu kommersiya banklarında rezident və qeyri-rezident banklar üçün açılmış «LORO» müxbir hesablarıdır. Bura 3701, 3702, 3711, 3712, 3721, 3722 sayılı hesablar aiddir. Maliyyə sektoru qarşısında öhdəliklər passiv hesablarda milli valyuta, xarici valyuta və qiymətli metallar ifadəsində əks etdirilir. Rezident və qeyri-rezident banklardan, qeyri-rezident maliyyə institutlarından və bank olmayan kredit təşkilatlarından alınmış qısamüddətli və uzunmüddətli depozitləri və kreditləri əks etdirən hesablar nəzərdən keçirilən sinfin digər hesablar qrupunu

təşkil edir. 37-ci sinifdə qısa və uzunmüddətli öhdəlikləri uçota alan ayrı-ayrı hesablar da müşahidə olunur: 1) 3708 və 3718 «Mərkəzi Bankda yerləşdirilmiş mütləq ehtiyatlar (milli və xarici valyutada)»; 2) 3709 və 3719 «Bank olmayan kredit təşkilatlarının cari hesabları (milli və xarici valyutada)»; 3) 3749 və 3759 «NOSTRO» müxbir hesabı üzrə overdraft (müvafiq olaraq qiymətli metallarda, milli və xarici valyutada).

Faiz xərclərinin və faiz öhdəliklərinin hesablanması və ödənilməsi üzrə əməliyyatların uçotda əks etdirilməsi aşağıdakı qaydada həyata keçirilir: 1) bank-kreditorlardan alınmış qısamüddətli kreditlərə görə faizlər hesablandıqda 8205 «Rezident – banklardan alınmış qısamüddətli kreditlər üzrə faiz xərcləri (milli valyutada)» hesabının debeti, 4403 «Maliyyə sektoru qarşısında qısamüddətli kreditlər üzrə ödənilmə üçün hesablanmış faizlər (milli valyutada)» hesabının krediti kimi mühasibat yazılışı tərtib olunur; 2) rezident– banklardan alınmış uzunmüddətli kreditlərə görə faizlərin hesablanması əməliyyatı 8205 «Rezident – banklardan alınmış qısamüddətli kreditlər üzrə faiz xərcləri (milli valyutada)» hesabının debeti, 4433 «Maliyyə sektoru qarşısında uzunmüddətli kreditlər üzrə ödənilmə üçün hesablanmış faizlər (milli valyutada)» hesabının krediti kimi verilən uçot yazılışı ilə rəsmiləşdirilir; 3) qeyri-rezident banklardan alınmış qısamüddətli kreditlərə görə faizlər hesablandıqda 8216 «Qeyri-rezident banklardan alınmış qısamüddətli kreditlər üzrə faiz xərcləri (xarici valyutada)» hesabının debeti, 4413 «Maliyyə sektoru qarşısında qısamüddətli kreditlər üzrə ödənilmə üçün hesablanmış faizlər (xarici valyutada)» hesabının krediti kimi mühasibat müxabirələşməsi tərtib olunur.

Beləliklə, yuxarıda verilmiş mühasibat yazılışları əsasında aşağıdakı elmi fikirləri formalaşdırmaq olar: 1) cəlb olunmuş qısa və uzunmüddətli kreditlərin uçotu maliyyə sektoruna mənsub kreditorların hüquqi statusu üzrə aparılır. Bu, cəlb olunmuş kreditlər haqqında maliyyə seqmenti çərçivəsində tam informasiya formalaşdırmağa və hər bir kreditor qrupu üzrə cəlb olunmuş kreditlərə görə əsas borcun yaranması və ödənilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir;

2) maliyyə sektorundan alınmış kreditlər üzrə faiz xərclərini uçota alan hesablar maliyyə sektorundan cəlb olunmuş kreditləri uçota alan passiv hesabların sayına və adlarına uyğun gəlmir. Belə ki, alınmış kreditlər üzrə öhdəliklərin uçotu üçün 25 sintetik hesab nəzərdə tutulmuşdursa, faiz xərclərinin uçotu üçün cəmi 11 sintetik hesabdən istifadə olunur. Bu zaman faiz xərcləri qısamüddətli və uzunmüddətli faiz xərclərinə bölünür. Onu da qeyd edək ki, faizlər üzrə hesablanmış və örtülməsi nəzərdə tutulan öhdəliklər 9 sintetik hesabda uçota alınır və həmin öhdəliklərin uçotu bütövlükdə maliyyə sektoru üzrə üç ölçü vahidində, yəni milli və xarici valyutada, qiymətli metallarda aparılır. Bu qaydada təşkil edilən uçot öhdəliklər haqqında informasiyanı dar çərçivəyə salır və beləliklə müxtəlif blok istifadəçilər maliyyə sektorunun kreditorlar qrupu üzrə faiz xərcləri haqqında informasiya əldə edə bilmir və onu təhlilin maraqları baxımından qiymətləndirməkdə çətinlik çəkir.

Hesablar planında qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəliklər üzrə hesablanmış faiz xərclərinin ayrıca uçotunu aparan hesab nəzərdə tutulmur. Uzunmüddətli və qısamüddətli faiz xərclərinin uçotu sxemi kreditorların hüquqi statusu baxımından qurulur. Əgər, faiz xərclərinin belə təsnifatı idarəetmə üçün zəruri informasiya nöqtəyi-nəzərindən qurulmuşdursa, həmin maddə üzrə balansda əks etdirilmiş informasiya kənar istifadəçilərin tələbatını ödəyə bilmir. Təcili depozitlər, eləcə də tələb olunana qədər depozitlər üzrə faizlərin uçotu üçün sintetik hesabların nəzərdə tutulmaması səbəbindən mövcud hesablar planı alınmış kreditlərin təcilliyi, cari hesablar və müştərilərin depozit hesabları haqqında informasiyanı formalaşdırma bilmir. Sadalanan bu və digər çatışmazlıqların aradan qaldırılması, eləcə də tərəfimizdən irəli sürülən təkliflərin nəzərə alınması kommərsiya banklarının maliyyə vəziyyətinin hərtərəfli təhlil olunması və onların fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkara çıxarılması üçün daha faydalı və etibarlı informasiyanın formalaşdırılmasına imkan verə bilər.

III FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ BALANS ELEMENTLƏRİNİN TƏHLİLİ

3.1. Balans elementlərinin təhlilinin metodları, üsulları və informasiya mənbələri

Maliyyə təhlili müasir zamanda maliyyə menecmentinin və auditin mühüm funksiyalarından biri hesab olunur. Onun vasitəsi ilə kommersiya banklarının idarə olunması, fəaliyyət sferaları və seqmentləri üzrə işinin səmərəliliyi qiymətləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə təhlili kommersiya banklarının likvidliyinin aşağı enməsi və onların müflisləşmə təhlükəsinin aradan qaldırılmasında mühüm vasitələrdən biridir. Ölkənin maliyyə və pul-kredit sisteminin stabilliyini və dayanıqlılığını təmin etmək üçün bu istiqamətdə iqtisadi təhlilin aparılması zəruri hesab edilir.

İqtisadi hadisə və proseslər, təsərrüfat əməliyyatları arasında olan səbəb-nəticə əlaqəsi digər təsərrüfat subyektlərində olduğu kimi, kommersiya banklarında maliyyə təhlilinin məzmun və predmetini təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bank sferası xüsusi fəaliyyət sahəsi olduğu üçün orada təşkil olunan iqtisadi təhlil digər təsərrüfat subyektlərindən fərqlənir. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin özəlliyi aşağıdakı aspektlərdə özünü nümayiş etdirir: 1) kommersiya banklarının əsas resursları qismində maliyyə resursları çıxış edir; 2) kommersiya banklarının iqtisadi resurslarının əksər hissəsi (demək olar ki, 85-90%) cəlb olunmuş resurslar hesabına formalaşır; 3) kommersiya bankları fəaliyyətində istehsal prosesi, material və qeyri-maddi aktivlərin satışına rast gəlinmir. Bildiyimiz kimi, «iqtisadi təhlil» anlayışı «maliyyə təhlili» anlayışı ilə müqayisədə daha geniş mənə kəsb edir. Əgər qeyd olunan birinci halda təhlilin obyektlərinə maliyyə resurslarında daxil olmaqla kommersiya banklarının bütün iqtisadi resursları aid edilirsə, ikinci halda, tədqiqatın obyektini qismində maliyyə resursları, onların mövcudluğu və hərəkəti çıxış edir. Kommersiya bankının maliyyə vəziyyətinin təhlil edən zaman balans elementləri olan aktivlər, kapital və öhdəliklər haqqında informasiyadan istifadə olunur. Maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması və qiymətləndirilməsi üçün hesablamalara təkcə xalis maliyyə aktivləri və

öhdəlikləri deyil, eyni zamanda, bankların fəaliyyəti üçün zəruri olan maddi və qeyri-maddi aktivlər, əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin və cari qeyri-monetar aktivlərin alışı üzrə ticarət əməliyyatlarından, yaxud sövdələşmələrindən irəli gələn öhdəliklər də aid edilir. Təbii ki, kommertiya banklarının fəaliyyəti tək cə maliyyə-iqtisadi aspektlə bitmir. Bankların idarə olunması, onların təşkilati, texniki, sosial və hüquqi xarakterli informasiya və fəaliyyətin digər tərəfləri təhlilin ayrı-ayrı növlərinin obyektləri hesab edilir. Qeyd edim ki, dissertasiya işində təhlilin əsas növü hesab edilən maliyyə təhlilinin metod və üsullarından istifadə edilməklə balans elementləri əsasında kommertiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlili araşdırılır. Maliyyə vəziyyətinin təhlili kommertiya bankının dərc edilən maliyyə hesabatlarının informasiyasına əsaslanaraq maliyyə təhlili çərçivəsində aparılır.

Bildiyimiz kimi, maliyyə təhlili dedikdə kommertiya banklarının kənar istifadəçiləri tərəfindən aparılan təhlil başa düşülür. Maliyyə təhlilini aparan zaman tək cə maliyyə hesabatının ayrı-ayrı formalarında əks olunmuş informasiyalardan deyil, eyni zamanda maliyyə hesabatlarına əlavələrdə qeyd olunmuş məlumatlardan da istifadə olunur. Qeyd edim ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə təhlilinin mahiyyətinin ətraflı şərh olunmaqla bərabər, onun xarakterik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə nəzərdən keçirilir. Belə ki, A.D.Şeremet və Y.V.Neqaşev kənar maliyyə təhlillə bağlı aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd edir (48, s.13): 1) təhlilin subyektlərinin, kommertiya banklarının fəaliyyəti haqqında informasiya istifadəçilərinin sayının çoxluğu; 2) təhlilin subyektlərinin məqsəd və maraqlarının müxtəlifliliyi; 3) nümunəvi metodikaların, uçot və hesabat standartlarının mövcudluğu; 4) təhlil istiqamətinin yalnız dərc olunmuş hesablara doğru yönləndirilməsi; 5) banklarının fəaliyyəti haqqındakı informasiyanın istifadəçilər üçün təhlilin nəticələrinə maksimum açıqlığı; Lakin, maliyyə təhlili tək cə bankın kənar istifadəçilər (outsayderlər) tərəfindən deyil, həmçinin mühüm taktiki və strateji idarəetmə qərarları qəbul edən daxili istifadəçilər (insayderlər) tərəfindən də aparıla bilər. Daxili maliyyə təhlilinin aparılması zamanı tək cə maliyyə hesabatının məlumatları deyil, eyni zamanda digər informasiya

mənbələrindən istifadə olunur. Məlumdur ki, kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin qiymətlən-dirilməsi və ona ümumi nəzarət ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilir. «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 45.2 maddəsinə əsasən kommersiya bankı maliyyə ilinin başa çatması ilə əlaqədar beş aydan gec olmamaqla auditorun təsdiq etdiyi rəylə birlikdə bankın fəaliyyəti və onun maliyyə vəziyyəti haqqında konsolidə olunmuş maliyyə hesabatını Mərkəzi Banka təqdim edir. Sözügedən Qanuna görə kommersiya bankları özünün konsolidə olunmuş maliyyə hesabatını KİV-də nəşr etdirir və internet resurslarında yerləşdirir. Bu informasiya əsasında kommersiya banklarının maliyyə vəziyyəti vergi orqanları, reyting agentlikləri, müstəqil ekspertlər, bankın səhmdarları və bank fəaliyyətinin nəticələri ilə maraqlanan digər istifadəçilər tərəfindən qiymətləndirilir.

Aydındır ki, kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlili öz statusuna görə ölkənin maliyyə-pul sisteminin sabilliyinə məsuliyyət daşıyan və kommersiya banklarının fəaliyyətinə bilavasitə nəzarət edən Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, reyting agentliyi, real və potensial müştərilər tərəfindən, eləcə də kommersiya banklarının fəaliyyəti prosesində strateji və taktiki xarakterli idarəetmə qərarları qəbul edən rəhbərlik və menecerlər tərəfindən aparılır.

Təcrübədən bəllidir ki, kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlili özündə aşağıdakıları birləşdirir: 1) kommersiya bankının maliyyə vəziyyətinin təhlilin aparılması anına ümumi qiymətləndirilməsi; 2) kommersiya bankının maliyyə vəziyyətinin illər üzrə müqayisəsi və qiymətləndirilməsi; 3) kommersiya bankının maliyyə vəziyyətinin digər bankların maliyyə vəziyyəti ilə müqayisə edilməsi; 4) təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və müvafiq maliyyə qərarlarının hazırlanması üçün təkliflərin verilməsi. Kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlilinin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən 16 iyun 2005-ci ildə təsdiq edilmiş mühasibat balansının vahid formasından istifadə olunur. Bu hesabatın strukturu, formatı və göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə verilir:

Kommersiya banklarının mühasibat balansının formatı, strukturu və maddələri

Balans maddələrinin adı	
1	2
	Aktivlər
1.	Pul vəsaiti və pul vəsaitlərinin ekvivalentləri
2.	Qızıl və digər qiymətli metallar
3.	Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının hesabı
4.	Maliyyə sektoruna yönəldilmiş kredit və avanslar
5.	Müştərilərə verilmiş kredit və avanslar
6.	İnvestisiya qiymətli kağızları: - dilinq əməliyyatları üçün qiymətli kağızlar; -ödənilənə qədər saxlanılan qiymətli kağızlar; -satış üçün nəzərdə tutulmuş investisiya qiymətli kağızları;
7.	Pay iştirakı metodu ilə uçota alınan investisiyalar
8.	Daşınmaz əmlaka investisiyalar
9.	Qeyri-maddi aktivlər: o cümlədən -qudvil; -digər qeyri-maddi aktivlər;
10.	Bina, tikili və avadanlıqlar
11	Hesablanmış gəlirlər
12.	Təxirə salınmış vergi aktivləri
13.	Digər aktivlər
	AKTİVLƏRİN YEKUNU

	<i>ÖHDƏLİKLƏR</i>
1.	Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı qarşısında öhdəliklər
2.	Maliyyə sektoru qarşısında öhdəliklər
3.	Müştərilər qarşısında öhdəliklər
4.	Buraxılmış (emissiya edilmiş) qiymətli kağızlar
5.	Borc götürülmüş digər vəsaitlər
6.	Ödənilmək üçün hesablanmış xərclər
7.	Qiymətləndirilmiş öhdəliklər
8.	Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri
9.	Digər öhdəliklər
	<i>ÖHDƏLİKLƏRİN YEKUNU</i>
	<i>KAPİTAL VƏ EHTİYATLAR</i>
1.	Nizamnamə kapitalı
2.	Səhmlərin əlavə dəyəri (emissiya gəliri)
3.	Geri satın alınmış səhmlər (paylar)
4.	İnvestisiyanın yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyat
5.	Bina, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyat
6.	Bölüşdürülməmiş mənfəət (zərər)
7.	Cari ilin mənfəəti (zərəri)
	<i>KAPİTAL VƏ ÖHDƏLİKLƏRİN YEKUNU</i>
	<i>ÖHDƏLİKLƏR, KAPİTAL VƏ EHTİYATLARIN YEKUNU</i>

Cədvəldən göründüyü kimi, mühasibat balansının praktikada tətbiq olunan forması hər bir bankın maliyyə vəziyyətinin daxili və kənar təhlilinin aparılması

üçün kifayət qədər informasiyanı özündə əks etdirir. Bütün kredit təşkilatları və banklar üçün vahid balans formasının müəyyən olunması Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini hazırlamağa, həmin təşkilatların fəaliyyətini tənzimləməyə və ona nəzarət etməyə imkanı verir. Zərurət yarandığı hallarda Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı mühasibat balansı və digər maliyyə hesabatı formalarının məlumatları əsasında pul-kredit siyasətinə müəyyən düzəlişlər edir.

Tədqiqatlar sübut edir ki, kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin kompleks təhlilinin aparılmasına imkan verən üsul və metodlar maliyyə təhlilinin nəzəriyyəsi və praktikasını tərəfindən hazırlanmış və hazırda praktikada müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. İqtisadi ədəbiyyatlarda kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlili metodları üç qrupa bölünür (10, s.30): 1) ənənəvi; 2) statistik; 3) riyazi. Göstərilən hər bir qrupa müxtəlif üsul və qaydalar daxildir. Məsələn, ənənəvi üsullar dedikdə müqayisə üsulu, zəncirvari yerdəyişmə üsulu, təhlil olunan obyektin struktur tədqiqi üsul, qrafik üsulu və s. başa düşülür. Statistik metodlara indeks, reqressiya, korrelyasiya, digər üsul və qaydalar aid edilir. Riyazi metodlar blokuna riyazi proqramlaşdırma, imitasiya modelləşdirilməsi, xətti modellər, amilli təhlil, mümkün hadisələrin təhlili və digər metodların daxil edilməsi məqsədəuyğun sayılır. Sadalanan metodlar və üsullardan balansın və onun ayrı-ayrı elementlərinin təhlili zamanı müxtəlif dərəcədə istifadə olunur. Balans elementləri maddələrinin qruplaşdırılması və əmsal metodu kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlilinin mühüm metodu hesab olunur. Bəzi müəlliflər mühasibat balansının təhlilinin «üfiqi, şaquli və trend təhlilini xüsusi qeyd edir» (10, s.360). A.D. Şeremet və digər iqtisadçılar maliyyə təhlilinin bütün metodlarını ənənəvi və riyazi olmaqla iki qrupa bölməyi daha məqsədəuyğun sayır. Kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlilini həyata keçirmək üçün ilkin mərhələdə qruplaşdırma metodundan istifadə olunur. Bu zaman mühasibat balansının elementləri aktivlər, öhdəliklər və kapital maddələri üzrə qruplaşdırılır. Belə qruplaşdırma əsasında təhlil olunan proseslərin və iqtisadi faktların

mahiyyətini tam olaraq başa düşməyə olur. Qruplaşdırma metodunun vasitəsi ilə balans maddələrinin tərkibi və keyfiyyətini əks etdirən, likvidlik dərəcəsini səciyyələndirən maddələr analitik cədvəllərdə ayrıca olaraq əks etdirilir. Müqayisə metodu mühasibat balansının müvafiq maddələri üzrə baş vermiş dəyişikliklərin və kənarlaşmaların kommersiya bankının likvidliyinə, onun aktiv və passiv əməliyyatlarının gəlirliliyinə təsirinin müəyyən edilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ayrı-ayrı balans hesabları və hesablar qrupu üzrə göstəricilərin təhlilinə istinad etməklə kommersiya bankının maliyyə vəziyyətinin və onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mümkün olur.

Maliyyə təhlilinin əmsal metodu balansın müxtəlif elementləri, maddələri, yaxud maddələr qrupu arasında qarşılıqlı əlaqəni kəmiyyət baxımından müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Hesablanmış maliyyə əmsallarının düzgün göstəriciləri bank kapitalının kafiliyini, işgüzar və bazar aktivliyini, gəlirlilik, likvidlik və ödəmə qabiliyyəti dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir. Bankın etibarlılığının qiymətləndirilməsi proseduru maliyyə əmsallarının hesablanması ilə tamamlanır.

Mühasibat balansının üfiqi təhlili müəyyən zaman kəsiyində ayrı-ayrı göstəricilərin dinamikasının müəyyən edilməsi və analitik qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir. Şaquli təhlil üsulu mahiyyətinə görə mühasibat balansının təhlilinin struktur metodu sayılır. Sözügedən metodun tətbiq edilməsi zamanı bütün göstəricilər yekun parametrlərin strukturunu xarakterizə edir. Bu metodu tətbiq edilən zaman balansın bütün maddələri kommersiya bankının mühasibat balansının valyutasına nisbətən faiz ifadəsində hesablanılır.

Trend təhlil balans hesabatının təhlili metodları arasında xüsusi olaraq fərqləndirilir. Təhlilin bu metodu balans maddələrinin kəmiyyəti 100% götürülmüş baza ilə müqayisədə bir neçə il ərzində mühasibat balansı elementlərinin hər hansı bir maddəsi üzrə nisbi kənarlaşmaları hesablamağa və qiymətləndirməyə imkan verir.

Kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı göstəricilərin faktiki səviyyəsi normativlərlə, yaxud standart parametrlərlə müqayisə edilir. Qeyd edim ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən hazırlanmış əmsallar kommersiya banklarının göstəricilərinin faktiki səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə edilir.

Əmsallar metodunun köməyi ilə kommersiya banklarının rəhbərləri mühasibat balansının informasiyası əsasında faktiki rəqəmlərlə ifadə edilmiş məlumatların iqtisadi normativlərə uyğunluğunu müəyyən edir. İqtisadi normativlər vasitəsi ilə kommersiya banklarında aşağıdakı məsələlər tənzimlənir: 1) kommersiya banklarının xüsusi kapitalının mütləq və nisbi səviyyəsi; 2) bankların aktiv və passiv əməliyyatlarının diversifikasiyası; 3) kommersiya banklarının aktivlərinin likvidliyi; 4) maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məqsədilə bank tərəfindən mütləq ehtiyatların yaradılması. Sözügedən iqtisadi normativlərin hesablanması, təhlili və onlara nəzarət kommersiya banklarında xüsusi bölmə (qrup) tərəfindən həyata keçirilir. Bu bölmə və ya qrup təhlil proseduralarını aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirə bilər: a) müəyyən olunmuş iqtisadi normativlərin siyahısına əsaslanaraq göstəricilərin faktiki kəmiyyətinin hesablanması; b) riyazi yolla hesablanmış göstəricilərin faktiki kəmiyyətinin normativ göstəricilərlə (əmsallarla) müqayisə olunması; c) kommersiya bankının fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin dinamikasının təhlili; d) faktiki göstəricilərin səviyyəsinin standart göstəricilərdən kənarlaşmasına təsir edən amillərin müəyyən edilməsi; e) faktiki göstəricilərin səviyyəsinin normativ göstəricilərdən mənfi istiqamətdə kənarlaşmasının qarşısının alınması məqsədilə müvafiq təkliflərin hazırlanması; Məhz sadalanan ardıcılığa uyğun olaraq mövcud informasiya əsasında kommersiya banklarının balans elementlərinin tərkibi və strukturunun təhlil olunması və qiymətləndirilməsi nəzəri və praktiki cəhətdən xüsusi elmi maraq kəsb edir.

3.2. Balansın və onun elementlərinin tərkibinin və quruluşunun təhlili.

Kommersiya bankının mühasibat balansının tərkibi və strukturunun təhlili onun maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsini əhatə edir. Analitik və sintetik hesablarda vəsaitlərin hərəkəti, balansda isə müxtəlif elementlər və maddələr üzrə bank əməliyyatlarının uçotu öz əksini tapır. Öncəki fəsildə qeyd olunduğu kimi ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bütün kommersiya banklarında mühasibat balansı vahid formada tərtib olunur. Sözügedən forma hesabların birtərəfli qruplaşdırılması prinsipi üzrə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən tərtib olunur. Bankın mühasibat balansında şaquli istiqamətdə ilk növbədə aktivlərin tərkibi və onların yerləşdirilməsini xarakterizə edən maddələr, daha sonra, öhdəliklərin, kapital və ehtiyatların tərkibi və yerləşdirilməsini səciyyələndirən maddələr əks etdirilir. Amma, kommersiya bankının balansının tərkibi və strukturunun, eyni zamanda onun tərkib elementlərinin təhlilinin asanlaşdırılması məqsədi ilə balans elementlərinin və maddələrinin ikitərəfli tərtib olunması prinsipi üzrə qruplaşdırılması lazım gəlir. Hesab edirəm ki, bu zaman mühasibat balansının aktivində iqtisadi resursların tərkibi və yerləşdirilməsini, passivində isə onların yaranma mənbələrinin əks etdirilməsi təhlilin nümunəvi metodikasının tətbiqinin imkanları baxımından daha səmərəli hesab oluna bilər. Eyni zamanda kommersiya bankının mühasibat balansının strukturunun təhlili onun maliyyə sabitliyi, likvidlik, ödəmə qabiliyyəti və digər parametrlərin qiymətləndirilməsində mühüm hesab edilir. Fikrimcə, bu formatda BANK OF BAKU kommersiya bankının balansının nəzərdən keçirilməsi praktiki aspektdən kifayət qədər elmi maraq doğurur (cədvəl 3.2).

**01.01.2017-ci il tarixinə BANK OF BAKU kommersiya bankının
mühasibat balansının strukturunun təhlili**

<i>Aktiv</i>	<i>Məbləğ, min manatla</i>	<i>Passiv</i>	<i>Məbləğ, min manatla</i>
1	2	3	4
<i>Aktivlər</i>		<i>Öhdəliklər və kapital</i>	
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	41788	Digər banklara ödənilmiş vəsaitlər	1765
Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında yerləşdirilmiş mütləq ehtiyatlar	6842	Müştərilərin hesabları	236043
Digər banklardan alınmış vəsaitlər	40478	Buraxılmış borc qiymətli kağızları	39143
Müştərilərə verilmiş kreditlər və avanslar	307727	Təcili borc öhdəlikləri	113309
Satıla biləcək investisiya qiymətli kağızları	460	Cari mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər	-
Ödənilənə qədər saxlanılan investisiya qiymətli kağızları	-	Təxirə salınmış mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər	-
Vergilər Nazirliyinə verilən avanslar	4225	Digər maliyyə öhdəlikləri	755
Təxirə salınmış vergi aktivləri	4713	Digər öhdəliklər	726
Bina və avadanlıqlar	37862	İnzibati öhdəliklər	21633
Qeyri-maddi aktivlər	1820	Öhdəliklərin yekunu	413373
Digər maliyyə aktivləri	490	Kapital	
Digər aktivlər	15656	Bankın təsisçilərinə aid kapital:	
Aktivlərin yekunu	462060	Nizamnamə kapitalı	44919
		Emissiya gəliri	484
		Satıla biləcək qiymətli kağızların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyat	-
		Bölüşdürülməmiş mənfəət (toplanmış zərərlər)	1662
		Bankın təsisçilərinə aid kapitalın yekunu	47065
		Nəzarət olunmayan pay	1622
		Kapitalın yekunu	48687
		Öhdəliklər və kapitalın yekunu	462060
Balans	462061	Balans	462061

3.2 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, mühasibat balansında kommersion banklarının fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinin, onların maliyyə sabitliyinin, likvidliyinin və ödəmə qabiliyyətinin, eyni zamanda maliyyə vəziyyətinin digər parametrlərinin geniş təhlilinin aparılmasını çətinləşdirən vəziyyət əks olunur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, balans məlumatlarına əsasən onun elementlərinin tərkibi və strukturunun sistemli və kompleks təhlilini mümkündür.

Kommersion banklarının iqtisadi (maliyyə) resursları borc vəsaitləri və xüsusi kapital hesabına formalaşır. Bankın xüsusi kapitalı dedikdə, onun bütün aktivləri ilə öhdəliklərinin fərqi kimi hesablanan və qiymətləndirilən xalis aktivləri seçiyələndirir. Mühasibat balansının passivinin strukturu, daha dəqiq desək, təhlil aparılan kommersion bankının resurslarının strukturu 3.3. sayılı cədvəldən daha aydın görünür.

Cədvəl 3.3

BANK OF BAKU kommersion bankının resurslarının struktur təhlili

<i>Balans elementləri və mədələrinin adları</i>	<i>Yekuna görə %</i>
<i>1</i>	<i>2</i>
<i>1. Öhdəliklər</i>	<i>89,46</i>
1.1 Digər banklara ödəniləcək vəsaitlər	0,38
1.2 Müştərilərin hesabları	51,08
1.3 Buraxılmış borc qiymətli kağızlar	8,47
1.4 Təcili borc öhdəlikləri	24,52
1.5 Cari mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər	-
1.6 Təxirə salınmış mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər	-
1.7 Digər maliyyə öhdəlikləri	0,16
1.8 Digər öhdəliklər	0,16
1.9 İnzibati öhdəliklər	4,68
<i>2. Kapital</i>	<i>10,54</i>
2.1 Bankın təsisçilərinə aid kapital	10,19
2.2.1 Nizamnamə kapitalı	9,72
2.3.2 Emissiya gəliri	0,10
2.4.3 Satıla biləcək qiymətli kağızların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyatlar	-
2.4.4 Bölüşdürülməmiş mənfəət (toplanmış zərərlər)	0,35
2.5 Nəzarət olunmayan pay	0,35
Balans üzrə yekunu	100,0

3.3 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyəti təhlil olunan BANK OF BAKU kommersiya bankının ümumi resurslarının tərkibində öhdəliklər 0,9 hissə, xüsusi kapital isə 0,1 hissə təşkil edir. Qeyd edilən rəqəm məlumatları mühasibat balansının hər iki elementinin strukturunun qənaətbəxş olmadığını olduğunu göstərir. Bunu onunla izah etmək olar ki, sözügedən bankın resursları əsasən iki mənbədən: müştərilərin depozitləri (51,08%) və təcili borc öhdəlikləri (24,52%) hesabına formalaşır. Kapitalın strukturu tamamilə nizamnamə kapitalından ibarətdir və onun mühüm elementi hesab edilən bölüşdürülməmiş mənfəət 1662 min manat təşkil edir (0,35%). Bütövlükdə resursların strukturundan belə aydın olur ki, fəaliyyəti araşdırılan bankda xüsusi kapitalın qeyri-nizamnamə hissəsinin müsbət istiqamətdə dəyişməsinə ciddi fikir verilmir. Bu fikrin isbat etmək üçün bankın xüsusi kapitalının strukturunun həm mütləq və həm də nisbi ifadədə 3.4. və 3.5. sayılı cədvəllərdə verilmiş qaydada dinamikada nəzərdən keçirilməsi daha məqsədəuyğun sayıla bilər.

Cədvəl 3.4.

BANK OF BAKU-nun 2015-2017-ci illər üzrə kapitalının strukturu, faizlə

<i>Kapitalın maddələri</i>	<i>İllər</i>		
	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>
Cəmi kapital:	100,00	100,00	100,00
a) Bankın təsisçilərinə aid kapital	96,67	94,27	95,36
1. Nizamnamə kapitalı	92,26	108,04	76,54
2. Emissiya gəliri	1,00	1,16	1,23
3. Satıla biləcək qiymətli kağızların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyatlar	-	-	0,18
4. Bölüşdürülməmiş mənfəət (toplanmış zərərlər)	3,33	(14,97)	17,41
b) Nəzarət olunmayan pay	3,33	5,76	4,64

3.4 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, bank kapitalının strukturu 2017-ci ildə əvvəlki illərə nisbətən xeyli yaxşılaşmışdır. Belə ki, 2016-cı

ildə «bölüşdürülməmiş mənfəət» parametri əvəzinə «toplanmış zərər» indikatoru nəzərə çarpır. 2016-cü ildə kapitalın ümumi məbləği 47799 min manata, toplanmış zərərin kəmiyyəti 6223 min manat və son nəticədə toplanmış zərər çıxılmaqla kapitalın xalis qalığı 41576 min manata bərabər olmuşdur. Ehtiyat kapitalının olmaması nəticəsində toplanmış zərərlər 2014-cü ilin bölüşdürülməmiş mənfəəti hesabına örtülmüşdür. Amma, balansın strukturuna nəzər yetirdikdə nizamnamə kapitalının hansı səbəbdən 2015-cü ildəki 30000 min manatdan 2016-cı ildə 44919 min manata yüksəlməsi səbəbləri aydın olmur. Ümumilikdə üç il ərzində kapitalın strukturunun təhlili bir daha sübut edir ki, bank mənfəət və onun digər elementləri hesabına xüsusi kapitalın həcmi artırma bilməmişdir. 3.4 və 3.5 sayılı cədvəllərin məlumatlarından bir daha aydın olur ki, üç il ərzində nizamnamə kapitalı və bölüşdürülməmiş mənfəət maddələri istisna olmaqla bankın kapitalının strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verməmiş, eyni zamanda nizamnamə kapitalı xüsusi kapitalın əsas hissəsini təşkil etmişdir.

Cədvəl 3.5.

BANK OF BAKU kommertiya bankının kapitalının həcmiinin dəyişməsi və onun dinamikasının təhlili (min manatla)

<i>Göstəricilər</i>	<i>İllər</i>		
	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>
Kapital:	39194	41576	48687
a) Nizamnamə kapitalı	30000	44919	44919
b) Bölüşdürülməmiş mənfəət (toplanmış zərərlər)	6822	(6223)	1662
c) Kapitalın digər elementləri	2106	2880	2302

«Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən ölkənin kommertiya banklarının kapitalı səhmlərin satışı üzrə daxil olan vəsait hesabına formalaşır. Bankın kapitalının məbləği əlavə səhm buraxılışı hesabına, yaxud buraxılmış səhmlərin nominal dəyərinin artırılması hesabına çoxaldıla bilər.

Amma, balans məlumatları əsasında təhlil işi aparılan dövrdə **BANK OF BAKU** kommertiya bankının nizamnamə kapitalının artım səbəbləri naməlum olaraq qalır. Yalnız illik maliyyə hesabatına izahatlardan aydın olur ki, 30 iyun 2015-cu ildə bankın səhmdarlarının ümumi iclasının qərarı ilə adi səhmlərin əlavə emissiyası həyata keçirilmiş və əlavə olaraq hər birinin nominal dəyəri 2 manat olmaqla 5796 min ədəd adi səhm buraxılmışdır. Beləliklə, adi səhmlərin əlavə emissiyası hesabına bankın nizamnamə kapitalının məbləği 11592 min manat artmışdır. 25.09.2015-cu il tarixinə bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına bankın nizamnamə kapitalı əlavə 3327 min manat artmış və bu zaman hər bir səhmin nominal dəyəri 2 manatdan 2,16 manata qədər yüksəlmişdir. Başqa sözlə, bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına bankın nizamnamə kapitalının 3327 min manat məbləğində artmasına səbəb mövcud adi səhmlərin nominal dəyərinin yüksəlməsi olmuşdur. Qeyd olunan hər iki əməliyyat hesabına BANK OF BAKU-nun nizamnamə kapitalındakı ümumi artım 14919 min manat təşkil etmişdir.

Aparılan təhlillərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, 2015-cu ilə nisbətən 2016-ci ildə kommertiya bankının nizamnamə kapitalının artımında keyfiyyət amilləri başlıca rol oynamamışdır. Təkcə bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına mövcud səhmlərin nominal dəyərinin yüksəlməsi nəticəsində bankın nizamnamə kapitalının artımını keyfiyyət amili hesab etmək olar. Balans məlumatlarında əks olunan göstəricilərdən görüldüyü kimi bankın əsas vəsaitləri və qeyri-maddi aktivlərinin dəyəri 2017-ci ildə 39681 min manata bərabər olmuş ki, bu da bankın nizamnamə kapitalının 88,4%-ni təşkil edir. Təbii ki, bu vəziyyət gəlir əldə etmək məqsədilə banklarda yerləşdirilən ehtiyatlar qismində xüsusi kapitaldan istifadə imkanlarını nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağı endirir.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, müasir dövrdə mənfəətin kapitallaşdırılması hesabına kommertiya banklarının xüsusi kapitalının artırılması mənbələrinin araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də qazanılmış mənfəət hesabına kapitallaşdırma və dividendlərin ödənilməsi istiqamətləri arasında balansın yaradılması bankların qarşısında duran prioritet vəzifə hesab olunur.

Pul vəsaitləri və qiymətli kağızların emissiyası hesabına cəlb olunmuş vəsaitlərdən səmərəli istifadə olunması «xüsusi kapital və cəlb olunmuş vəsaitlər» və ya «bankın öhdəlikləri» maddələri arasında nisbətənin pozulmasına səbəb olur. Buna görə də balans elementlərinin təhlili prosesində «xüsusi kapital» və «öhdəliklər» arasındakı nisbətənin müəyyən edilməsi və bu nisbətənin dəyişmə meylinin daim nəzarətdə saxlanılması tədqiqatın məqsədləri baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə BANK OF BAKU kommersiya bankının məlumatlarından istifadə etməklə aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Cədvəl 3.6.

Bankın xüsusi kapitalı və öhdəliklərin nisbətənin təhlili və qiymətləndirilməsi

<i>Resurs növləri</i>	<i>01.01.2015</i>		<i>01.01.2016</i>		<i>01.01.2017</i>	
	<i>min manatla</i>	<i>Yekuna görə,%</i>	<i>min manatla</i>	<i>Yekuna görə,%</i>	<i>min manatla</i>	<i>Yekuna görə,%</i>
1.Kapital	39194	10,83	41576	11,24	48667	10,54
2.Öhdəliklər	322807	89,17	328472	88,76	413373	89,46
Yekunu	362001	100,00	370048	100,00	462060	100,00

3.6 sayılı cədvəldə verilən məlumatlarından görüldüyü kimi, bankın kapital və öhdəliklərinin dinamikasında birtərəfli meyl müşahidə olunmur. 2015 və 2016-ci illərin müqayisəsi göstərir ki, resursların ümumi strukturunda kapitalın payı 0,29 % aşağı düşmüş, öhdəliklərin xüsusi çəkisi isə eyni proporsiyada artmışdır. 2015-cü ilə nisbətən 2016-ci ildə resursların ümumi strukturunda xüsusi kapitalın payının artması nizamnamə kapitalının artımı ilə bağlı olmuşdur. Öhdəliklərin xüsusi çəkisinin 2015-cü ilə nisbətən 2016-ci ildə 0,41% azalmasına baxmayaraq sözügedən resurs mənbəyinin mütləq həcmi müvafiq olaraq 322807 min manatdan 328472 min manata yüksəlmiş və xalis artım 5665 min manat təşkil etmişdir. Fikrimcə, öhdəliklər, daha doğrusu, cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına resursların

artması fəaliyyəti təhlil olunan BANK OF BAKU üçün müsbət hal hesab oluna bilər. Sözügedən vəsaitlərin məbləği 2015-cu ilə nisbətən 2016-ci ildə 322807 min manatdan 413373 min manata qədər çoxalmış və mütləq artım 90 566 min manat təşkil etmişdir. Qeyd edim ki, müvafiq illər üzrə resursların kəmiyyətinin birxətli artımı nəzəriyyə və praktikada müsbət meyl olaraq qiymətləndirilir. 3.5 və 3.6 sayılı cədvəllərin məlumatları «xüsusi kapitalın formalaşması» üzrə bank əməliyyatlarının miqyasının «resursların cəlb olunması» istiqamətində bank fəaliyyətinin miqyasından zəif olduğunu göstərir və bu da, öz növbəsində, ölkənin bank sisteminin gələcək inkişafını ləngidir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bank resurslarının tərkibində əlavə kapitalın payının azalması meyli mənfi hal hesab olunur. Bunu aşağıdakı cədvəldə verilmiş məlumatlardan da aydın müşahidə etmək olar.

Cədvəl 3.7.

Balansın aktivinin strukturu, quruluşu və dinamikasının təhlili

<i>Balansın aktivinin maddələri</i>	2015	2016	2017
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	14,5	14,75	9,0
Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında yerləşdirilmiş ehtiyatlar	0,18	0,2	1,5
Digər banklardan alınmış vəsaitlər	9,8	7,5	8,8
Müştərilərə verilmiş kredit və avanslar	61,7	61,6	66,6
Satıla biləcək investisiya qiymətli kağızları	0,2	0,7	0,1
Ödənilənə qədər saxlanılan investisiya qiymətli kağızları	-	0,05	-
Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinə verilmiş avanslar	-	0,3	0,9
Təxirə salınmış vergi aktivləri	0,03	0,6	1,0
Bina və avadanlıqlar	3,1	10,4	8,2
Qeyri-maddi aktivlər	0,3	0,4	0,4
Digər maliyyə aktivləri	0,3	0,4	0,1
Digər aktivlər	9,8	2,9	3,9
Aktivlərin cəmi	100,0	100,0	100,0

Məlumdur ki, mühasibat balansının aktivində bankın aktivlərinin istifadə istiqamətləri haqqında informasiya əks olunur. Bildiyimiz kimi, kommersiya banklarının aktivlərinin strukturu eyni cür olmur. Bu müxtəliflik həmin bankların xüsusiyyətləri, fəaliyyət növləri, istiqamətləri, miqyası və digər amillərlə izah edilir. Aparılan təhlil prosesində bankın sərəncamında və istifadəsində olan aktivlərin riskliliyi, həcmi və strukturu öyrənilir.

3.7 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 2017-ci ildə aktivlərin ümumi məbləğində kredit qoyuluşlarının payı 67% təşkil etmiş və son üç ildə onların xüsusi çəkisi orta hesabla bankın aktiv əməliyyatlarının 36,4%-nə bərabər olmuşdur. Fikrimcə, BANK OF BAKU-nun bu istiqamətə xüsusi önəm verməsinin əsas səbəbi, müştərilərin istehlak və investisiya xarakterli layihələrinin kreditləşdirilməsinin onun əsas gəlir mənbəyi olması ilə izah olunur. BANK OF BAKU kommersiya bankında aktiv əməliyyatların böyük hissəsini müştərilərə verilmiş kreditlər və avanslar təşkil etdiyindən onların müxtəlif əlamətlər üzrə təhlil olunması və qiymətləndirilməsi lazım gəlir. Amma, çox təəssüf ki, mühasibat balansında və maliyyə hesabatlarına qeydlərdə qeyd edilən əlamətlər üzrə təhlilin aparılması üçün lazım olan informasiya yoxdur. Ancaq buna baxmayaraq təhlil prosesində BANK OF BAKU üzrə verilmiş kreditlərin artım tempinin müəyyən olunmasının zəruriliyi meydana çıxır. Bu məqsədlə hesabat ilinin faktiki məlumatları bazis ilinin müvafiq göstəriciləri, yaxud konkret illər üzrə verilmiş kreditlərin orta qalıqları müqayisə olunur. Fəaliyyəti təhlil olunan BANK OF BAKU kommersiya bankı üzrə verilmiş kreditlərin artım tempi 2015-2017-ci illərdə müvafiq olaraq 100%, 103,1% və 136,7% təşkil etmişdir. Bu göstəriciləri bank aktivlərinin ümumi artım tempi ilə müqayisə etdikdə fəaliyyətin qiymətləndirilməsi baxımından tamamilə fərqli mənzərənin yarandığını və 2015-2017-ci illər ərzində aktivlərin artım tempinin 100%, 102,1% və 127,6 % səviyyəsinə yüksəldiyini görmək olar. Qeyd edilən rəqəmlərdən göründüyü kimi, BANK OF BAKU üzrə müqayisə olunan dövr ərzində verilmiş kreditlərin artım tempi bank aktivlərinin artım tempindən yüksək olmuşdur.

3.3. Kommersiya banklarının likvidliyini və ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası

Kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlili aktiv və passivlərin tərkibi və strukturunun öyrənilməsini, eyni zamanda onların likvidliyinin və ödəmə qabiliyyətinin araşdırılmasını və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Həqiqətən də, bankın likvidliyi və ödəmə qabiliyyəti göstəricilərinin təhlilini aparmadan onun maliyyə vəziyyətinin təhlilini tam və başa çatmış hesab etmək olmur. Kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin obyektiv və tam şəkildə tədqiq olunması prosesində onun kapitalının kafiliyi və rentabelliği göstəricilərindən istifadə olunur.

Bankın maliyyə vəziyyətinin sabitliyi və etibarlılığı ilk öncə, onun xüsusi kapitalının həcmindən asılıdır. Bu göstərici nizamnamə kapitalını, ehtiyat kapitalı, ötən illərin məsrəfləri və kapital xarakterli xərcləri, zərərləri, satın alınmış səhmlərin dəyərini və bir aydan yuxarı olan debitor borcları çıxılmaqla hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəətini səciyyələndirir. Qeyd edim ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda «likvidlik» və «ödəmə qabiliyyəti» termini müxtəlif formalarda şərh olunur. Bununla bərabər, likvidlik dərəcəsi və ödəmə qabiliyyətini səciyyələndirmək üçün müxtəlif göstəricilər, onların hesablanması üçün müxtəlif informasiyalar təklif edilir. Belə ki, «Maliyyə təhlilinin metodikası» adlı dərsliyin müəllifləri kommersiya müəssisəsi üçün ödəmə qabiliyyətinin tərifini aşağıdakı kimi verir: «Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti dövriyyə aktivlərinin formalaşmasının uzunmüddətli mənbəyi kimi maliyyə sabitliyinin xarici təzahürü qismində çıxış edir». Fikrimcə, bu tərif «ödəmə qabiliyyəti» termininin mahiyyətini və məzmununu tam şəkildə açıqlamır. Hesab edirəm ki, ödəmə qabiliyyəti dedikdə müəssisənin və ya bankın digər hüquqi və fiziki şəxslər qarşısında öz öhdəliklərini tam və müəyyən olunmuş müddətdə ödəmək qabiliyyəti başa düşülür. «Ödəmə qabiliyyəti» termini «likvidlik» anlayışı ilə müqayisədə daha ümumi anlayışdır və qeyd etmək lazımdır ki, ödəmə qabiliyyəti dərəcəsi likvidlik göstəriciləri vasitəsi ilə müəyyən olunur. Başqa sözlə ifadə etsək, likvidlik dərəcəsini müəyyən etmədən təsərrüfat sub-

yektinin ödəmə qabiliyyəti dərəcəsini müəyyən etmək praktiki cəhətdən mümkün deyildir.

Kommersiya banklarının likvidliyinin təhlili prosesinə kapitalın kafiliyinin qiymətləndirilməsi ilə başlanılır. Kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətini səciyyələndirən kapitalın kafiliyi, likvidlik və digər göstəricilərin müəyyən edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2 sayılı qaydaları ilə təsdiq olunmuş metodikadan istifadə etmək olar. Kommersiya banklarının kapitalının kafiliyi onun nizamnamə kapitalının minimal həcmi ilə müəyyən edilir. Bildiyimiz kimi, kommersiya banklarının nizamnamə kapitalının minimal məbləği və onun həcmnin dəyişməsi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən olunur. Hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının nizamnamə kapitalının minimal həcmi 50 milyon manat təşkil edir. Fəaliyyətdə olan hər bir kommersiya bankı üçün nizamnamə kapitalının qeyri-pul hissəsinin maksimal həcmi aşağıdakı düsturla hesablanır və qiymətləndirilir:

$$N_1 = \frac{NK^{qp}}{NK} \times 100\% \quad (3.1)$$

Burada: N_1 – formalaşdırılan nizamnamə kapitalının qeyri-pul hissəsinin normativi (əmsalı) ; NK^{qp} – nizamnamə kapitalının qeyri-pul hissəsinin həcmi, NK – ümumi nizamnamə kapitalının həcmi göstərir. N_1 -in normativ həddi 10%-dir. Məsələn, əgər yeni yaradılan kommersiya bankının nizamnamə kapitalının minimal həcmi 5 milyon manat təşkil edərsə, onda həmin kapitalın qeyri-pul hissəsinin 10% əmsalı çərçivəsində formalaşdırılan kapitalın qeyri-pul hissəsinin maksimal məbləği 500 min manat təşkil edəcəkdir. Kommersiya banklarının xüsusi vəsaitləri ilə aktivləri arasındakı nisbət həddi aşağıdakı düstura əsasən hesablanır:

$$N_2 = \frac{XK}{A} \times 100\% \quad (3.2)$$

Burada: N_2 – kommersiya bankının xüsusi vəsaitləri və aktivləri arasındakı nisbəti, XK –xüsusi kapitalın məbləğini, A – kommersiya bankının aktivlərini

göstərir. N_2 -nin kəmiyyəti 10%-dən az olmamalıdır. Bu normativ kommersiya banklarının xüsusi kapitalının onun ümumi aktivlərinin formalaşmasında iştirak səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə edilir. N_2 normativinin kəmiyyətini aparılmış təhlilin nəticələri üzrə də müəyyən etmək mümkündür: 1) normativ səviyyə ilə müqayisədə kommersiya bankının kapitalının kafiliyi; 2) il ərzində kafilik əmsalının gün və aylar üzrə dəyişməsi; 3) il ərzində riskli aktivlərin məbləğinin və xüsusi çəkisinin gün və aylar üzrə dəyişməsi; 4) riskli aktivlərin məbləğinin dəyişməsinin bankın kapitalının kafiliyinə təsiri; Təhlil olunan kommersiya bankının balans məlumatlarından istifadə edərək onun kapitalının kafiliyi əmsalını hesablamaq və qiymətləndirmək olar. Bu məqsədlə aşağıdakı analitik cədvəlin tərtib olunması məqsədəuyğun hesab edilir.

Cədvəl 3.9.

BANK OF BAKU kommersiya bankının xüsusi kapitalı və öhdəliklərinin təhlili

<i>Resurs növləri</i>	<i>01.01.2015</i>		<i>01.01.2016</i>		<i>01.01.2017</i>	
	<i>min manatla</i>	<i>Faizlə</i>	<i>Min manatla</i>	<i>Faizlə</i>	<i>Min manatla</i>	<i>Faizlə</i>
1. Kapital	39194	10,83	41576	11,24	48667	10,54
2. Öhdəliklər	322807	89,17	328472	88,76	413373	89,46
Yekun	362001	100,00	370048	100,00	462060	100,00

$$2015\text{-ci il: } N_2 = \frac{XK}{A} \times 100\% = \frac{3919400}{362001000} \times 100\% = 10,82 \%$$

$$2016\text{-cı il: } N_2 = \frac{XK}{A} \times 100\% = \frac{41576000}{370048000} \times 100\% = 11,22 \%$$

$$2017\text{-ci il: } N_2 = \frac{XK}{A} \times 100\% = \frac{98687000}{462060000} \times 100\% = 10,53 \%$$

Yuxarıda hesablanmış əmsallar əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, BANK OF BAKU kommersiya bankı təhlil işi aparılan dövr ərzində kapitalın kafiliyi normativini gözləmişdir. Lakin, kapitalın kafiliyinin daha ətraflı təhlil olunması üçün balans maddələrindən istifadə etməklə kapitalın kafiliyini xarak-

terizə edən digər göstəricilərin müəyyən edilməsi məqsəduyğun hesab oluna bilər. Kapitalın kafiliyini aşağıdakı əmsallar əsasında təhlil etmək olar:

$$\text{kapitalın kafiliyi} = \frac{\text{əsas kapital}}{\text{aktivlər}} \quad (3.3)$$

$$\text{kapitalın kafiliyi} = \frac{\text{əlavə kapital}}{\text{aktivlər}} \quad (3.4)$$

$$\text{kapitalın kafiliyi} = \frac{\text{xüsusi kapital}}{\text{əmanətlərin ümumi məbləği}} \quad (3.5)$$

$$\text{kapitalın kafiliyi} = \frac{\text{xüsusi kapital}}{\text{riskə görə hesablanmış aktivlər}} \quad (3.6)$$

Yuxarıda qeyd olunan bütün əmsallar bank kapitalının və aktivlərinin kapitalın kafiliyində iştirak dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi vəsaitlərin, daha dəqiq desək, məcmu kapital ilə riskli aktivlərin məbləği arasındakı son hədd (nisbət) normativi kredit təşkilatlarının aktivlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulur.

Kapitalın kafiliyinin təhlili bitdikdən sonra kommersiya banklarının balansının likvidliyi təhlil edilir. Kommersiya banklarının balansının likvidliyi onun bütün öhdəliklərinin vaxtı-vaxtında ödənilməsinin təmin olunması qabiliyyətini səciyyələndirir. Ölkəmizin ərazisində fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları üçün 2 saylı qaydalara əsasən likvidliyin aşağıdakı normativləri müəyyən olunmuşdur: 1) ani likvidlik normativləri; 2) cari likvidlik normativləri; 3) uzunmüddətli likvidlik normativləri; Ani likvidlik normativi (N_3), və ya əmsalı kommersiya bankının yüksək likvidli aktivlərinin hesabat balansının tərtib olunması gününə onun tələb olunana qədər hesabları üzrə öhdəliklərinin məbdəğinə nisbəti kimi hesablanır:

$$N_3 = \frac{A^{yl}}{Ö^q} \times 100\% \quad (3.7)$$

Burada: A^{yl} -yüksək likvidli aktivlər, $Ö^q$ – qısamüddətli öhdəlikləri əks etdirir. Ani likvidlik əmsalının minimal kəmiyyəti 4% olaraq müəyyən edilmişdir.

Cari likvidlik əmsalı (N_4) kommersiya bankının likvid aktivlərinin tələb olunana qədər hesablar, təqvim ayı ərzində ödəniləcək depozitlər (kreditlər) və eləcə də ödəmə vaxtı keçmiş borclar üzrə öhdəliklərə nisbəti kimi hesablanır:

$$N_4 = \frac{A^{cl}}{\ddot{O}^q} \times 100\% \quad (3.8)$$

burada, A^{cl} –cari likvidliyi hesablamaq üçün hesablamaya daxil edilən likvid aktivləri göstərir. Cari likvidlik əmsalının minimal qiyməti 8%-dir. Bu zaman əmsal kredit təşkilatının ödəmə vaxtı keçmiş kreditləri nəzərə alınmadan hesablanır.

Uzunmüddətli likvidlik əmsalı (N_5) kredit təşkilatı tərəfindən bir ildən yuxarı müddətdə verilmiş kreditlərin bankın xüsusi kapitalına, eləcə də bir ildən yuxarı müddətə götürdüyü əmanət və digər borc öhdəlikləri ilə əlaqədar açılan depozit hesabları üzrə öhdəliklərinə nisbəti kimi hesablanır:

$$N_5 = \frac{A^u}{K^x + \ddot{O}^u} \times 100\% \quad (3.9)$$

Burada: burada, A^u – kommersiya banklarının uzunmüddətli likvid aktivlərini, K^x – xüsusi kapitalı, \ddot{O}^u – kommersiya banklarının uzunmüddətli öhdəliklərini göstərir. Bu əmsalın normativ kəmiyyəti maksimal 8% olmalıdır.

Bir borclu və ya əlaqəli borclular qrupu üçün riskin maksimal həcmi bir borclu və ya əlaqəli borclular qrupu üzrə borcların kəmiyyətinin kommersiya banklarının xüsusi kapitalının məbləğinə nisbəti kimi hesablanır:

$$N_6 = \frac{K}{K^x} \times 100\% \quad (3.10)$$

burada, K – kommersiya banklarının bir borcluya və ya əlaqəli borclular qrupuna verdiyi iri məbləgdə kreditin həcmi göstərir. Həmin göstəricinin normativ kəmiyyəti maksimal 25% təyin edilmişdir.

İri kreditlər üzrə (N_7) risklərin maksimal həcmi 50% zəmanət nəzərə alınmaqla bir borcluya və ya əlaqəli borclular qrupuna verilmiş iri kreditin həcmnin kommertiya banklarının xüsusi kapitalına nisbəti kimi hesablanır:

$$N_7 = \frac{K^h}{K^x} \times 100\% \quad (3.11)$$

Burada, K^h –kommertiya bankları tərəfindən verilmiş iri məbləğdə kreditlərin həcmi göstərir. İri həcmli kredit dedikdə 50% zəmanət məbləği nəzərə alınmaqla bir borcluya və ya əlaqəli borclular qrupuna verilmiş iri kreditin həcmnin bankın xüsusi kapitalının 10%-dən yuxarı olmasını səciyyələndirir. Bu normativin kəmiyyəti kommertiya bankının kapitalından 8 dəfədən çox olmamalıdır.

Əhalidən cəlb edilmiş depozitlərin maksimal həcmi (N_8) əhalinin pul əmanətlərinin ümumi məbləğinin kommertiya bankının xüsusi kapitalına faiz ifadəsində nisbəti kimi hesablanır:

$$N_8 = \frac{\Theta}{K^x} \times 100\% \quad (3.12)$$

burada, Θ – əhalinin əmanətlərinin məcmu məbləğini göstərir. Əhalinin məcmu əmanətlərinin məbləğinə həm milli, həm də xarici valyutada cəlb olunmuş pul vəsaitləri daxildir. Bu normativin qəbul edilən maksimal həddi 200% həcmində müəyyən edilmişdir. Bu normativ kommertiya banklarının xahişi ilə ani likvidlik səviyyəsindən asılı olaraq Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən dəyişdirilə bilər. Digər hüquqi şəxslərin payının (səhmlərinin) əldə olunması üçün kredit təşkilatlarının xüsusi vəsaitlərindən istifadənin normativi (N_9) investisiya olunan vəsaitlə xüsusi kapitalın faiz ifadəsində nisbəti kimi hesablanır:

$$N_9 = \frac{I}{K^x} \times 100\% \quad (3.13)$$

Burada: I – kommertiya bankının digər hüquqi şəxslərin payının (səhmlərinin) əldə olunması üçün investisiya etdiyi xüsusi vəsaiti göstərir. Bu əmsalın maksimal mümkün həddi 40% müəyyən edilmişdir.

Kredit təşkilatının bir səhmdara və ya hüquqi şəxsə verdiyi kreditin, maksimal məbləği (N_{10}) (manatla və ya xarici valyutada) kredit təşkilatının bir səhmdarın aldığı məcmu məbləğin və həmin borclu-səhmdara görə verilmiş kreditlər üzrə tələb olunan məbləğin (50% zəmanət və təminat) xüsusi kapitala faiz ifadəsində nisbəti kimi hesablanır:

$$N_{10} = \frac{T}{K^x} \times 100\% \quad (3.14)$$

Burada: T – manatla və ya xarici valyutada kommersion banklarının həmin borclu-səhmdara görə verilmiş kreditlər üzrə tələbin, eləcə də zəmanət və təminat üzrə (balansarxası tələbin 50%) tələbin məcmu məbləğini göstərir. Sözügedən normativin maksimal qəbul edilən kəmiyyəti 10% müəyyən olunmuşdur.

Kredit təşkilatı tərəfindən həmin kommersion bankı ilə əlaqəsi olan insayderlərə və şəxslərə verilmiş kreditlərin, zəmanətlərin, təminatların maksimal həcmi (N_{11}) kommersion bankının insayderlərə və şəxslərə verilmiş kreditlərinin, zəmanətlərinin, təminatlarının məbləğinin bankın xüsusi kapitalına faiz nisbəti kimi hesablanır:

$$N_{11} = \frac{T^m}{K^x} \times 100\% \quad (3.15)$$

Burada: T^m – kredit təşkilatının həmin kommersion bankı ilə əlaqəsi olan insayderlərə və şəxslərə manatla və ya xarici valyutada verilmiş kreditlərə, zəmanətlərə, təminatlara görə tələbatın, o cümlədən, 50% balansarxası tələbin məcmu məbləğini göstərir. Mövcud qaydaya əsasən bir insayder və həmin kredit təşkilatı ilə əlaqədar olan şəxs üçün həmin normativ 3% həcmində nəzərdə tutulmuşdur.

Yekunda, bir daha qeyd edim ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları, o cümlədən, kommersion bankları üçün ümumi halda mütləq ehtiyatların kəmiyyəti aşağıdakı kimi səciyyələndirilə bilər: bir insayder və həmin kredit təşkilatı ilə əlaqəsi olan şəxs üçün N_1 -max10%; N_2 -min10%; N_3 - min10%; N_4 -min8%; N_5 -max10%; N_6 -max25%; N_7 -max 8 dəfə; N_8 - max10%; N_9 -max10%; N_{10} -max3%; bütün insayder və həmin kredit təşkilatı

ilə əlaqəsi olan şəxs üçün N_{11} –max10%. Kredit təşkilatları və kommertiya bankları üçün nəzərdə tutulmuş sözügedən iqtisadi normativlər onların maliyyə vəziyyətinin möhkəmlənməsinə imkan verməklə yanaşı pul sisteminin və ölkə iqtisadiyyatının stabilləşməsinə müsbət təsir göstərir. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, yuxarıda nəzərdən keçirilən mütləq iqtisadi əmsallar ümumilikdə likvidliyin və kommertiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün lazım olan digər göstəriciləri tam səciyyələndirə bilər.

Likvidliyin təhlili zamanı «qısamüddətli likvidlik» və «uzunmüddətli likvidlik» kimi göstəricilərin də hesablanması məqsədəuyğun sayılır. Qısamüddətli likvidlik əmsalı (Θ^{ql}) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\Theta^{ql} = \frac{PV+NH+QK^q}{MH+D^q+\ddot{O}^{dq}} \quad (3.16)$$

Burada: PV- pul vəsaitləri, NH-Nostro hesab, QK^q – qısamüddətli qiymətli kağızlar, MH- müştərilərin hesabları, D^q - qısamüddətli depozitlər, \ddot{O}^{dq} - digər qısamüddətli öhdəlikləri əks etdirir.

Ortamüddətli likvidlik əmsalı (Θ^{ol}) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\Theta^{ol} = \frac{QK+K}{DT} \quad (3.17)$$

Burada: QK- qiymətli kağızlar, K-müştərilərə 1 ildən 5 ilə kimi verilmiş kredit və avanslar, DT- ödəmə müddəti 1 ildən 5 ilə kimi olan depozitlər və digər təcili öhdəlikləri əks etdirir.

Qısamüddətli likvidlik dərəcəsini daha obyektiv şəkildə təhlil etmək üçün Q.S. Panova tərəfindən təklif olunan aşağıdakı əmsallardan da istifadə etmək olar:

$$\Theta_1 = \frac{\text{kassa+müxbir hesablardakı vəsaitlər+qısamüddətli qiymətli kağızlar}}{\text{qısamüddətli öhdəliklər}} \quad (3.18)$$

$$\Theta_2 = \frac{\text{qısamüddətli likvid aktivlər+qısamüddətli qiymətli kağızlar}}{\text{qısamüddətli öhdəliklər}} \quad (3.19)$$

$$\Theta_3 = \frac{\text{qısamüddətli likvid aktivlər+ortamüddətli qiymətli kağızlar+immobilizasiya}}{\text{qısamüddətli öhdəliklər}} \quad (3.20)$$

Əgər Θ_1 kəmiyyəti 1–1,5 arasında dəyişirsə, bu, özünün qısamüddətli öhdəliklərini ödəmək üçün bankın kifayət qədər likvid aktivlərinin olmasını ifadə edir. Əgər həmin əmsalın kəmiyyəti 1,5–2 arasında dəyişirsə, bu bankın aktivlərinin strukturunun səmərəli olmadığını və banka kifayət qədər gəlir gətirmədiyini göstərir. Rentabellik səviyyəsini müxtəlif göstəricilər əsasında müəyyən etmək mümkündür: 1) ümumi mənfəətin nizamnamə kapitalının həcminə nisbəti; 2) ümumi mənfəətin bankın aktivlərinə nisbəti; 3) ümumi mənfəətin ümumi gəlir məbləğinə nisbəti; BANK OF BAKU kommersiya bankında sözügedən göstəricilər aşağıdakı cədvəldə əks olunur:

Cədvəl 3.10.

BANK OF BAKU kommersiya bankının rentabellik göstəricilərinin təhlili

<i>Rentabellik göstəriciləri</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>
1. Nizamnamə kapitalının rentabelliği (%)	-24,08	+11,06
2. Aktivlərin rentabelliği (%)	-2,91	+1,33
3. Ümumi rentabellik (%)	-21,66	+7,61

3.10 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, rentabelliğin hər üç göstəricisinin səviyyəsi 2015-ci ildə mənfəət olmuşdür. 2016-cı ildə həmin göstəricilərin kəmiyyəti təhlil olunan bankın fəaliyyətinin səmərəliliyinin kifayət qədər yüksək olmadığını göstərir. Bu, xüsusilə aktivlərin rentabelliyinə və gəlirliliyinə aiddir. Ümumi rentabellik səviyyəsi kommersiya bankının gəlirlərinin mənfəətin formalaşmasına yönəldilmiş hissəsini səciyyələndirir. BANK OF BAKU-da həmin kəmiyyət 2016-cı ildə 7,6% təşkil etmişdir.

BANK OF BAKU-nun gəlirliliyinin (səmərəliliyinin) hərtərəfli təhlili üçün rentabelliğin xarici təcrübədə istifadə olunan digər göstəricilərindən istifadə olunması daha məqsəduyğundur:

$$1) \text{ Kapitalın rentabelliği (ROE)} = \frac{\text{xalis mənfəət}}{\text{nizamnamə kapitalı}} \quad (3.21)$$

ROE-nin optimal kəmiyyəti 10-20% həddində olmalıdır. BANK OF BAKU-da 2016-ci ildə ROE 10,2% təşkil etmişdir.

2) Dyupon - Qordon modeli dividend gəlirləri və kapitalın artım məbləği kimi hesablanılan ümumi rentabellik səviyyəsini xarakterizə edir:

$$R^{\ddot{u}} = \frac{D_1}{P_c} + \frac{P_1 - P_0}{P_0} \quad (3.22)$$

Burada: $R^{\ddot{u}}$ –ümumi rentabellik səviyyəsini, D_1 –ilin sonuna dividendləri, P_0 –səhmin alışı qiymətini, P_1 –səhmin satış qiymətini göstərir. Bu göstərici ilin sonuna kommersiya bankının rentabelliğini xarakterizə edir.

3) Gözlənilən gəlirlilik dərəcəsinin ölçülməsi məqsədilə Şarp düsturundan istifadə edilir:

$$E(R) = R_f + [E(R_m) - R_f] \times \beta \quad (3.23)$$

Burada: $E(R)$ - gözlənilən gəlirlilik dərəcəsinə; R_f -risksiz faiz dərəcəsinə (məsələn, dövlət qiymətli kağızları üzrə); R_m -gəlirliliyin risksiz dərəcədən və riskli mükafatdan ibarət bazar dərəcəsinə; $[E(R_m) - R_f]$ -mükafat riskini; $E(R_m)$ – gözlənilən bazar dərəcəsinə; β -bazar riskini müəyyən edən düzəliş əmsalını göstərir.

Kommersiya bankının likvidliyi onun ödəmə qabiliyyətinin əsasını təşkil edir. Ödəmə qabiliyyəti – kommersiya bankının maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin ümumi göstəricisidir. Əgər kapitalın kafiliyi səviyyəsi təmin olunarsa, onda bank balansın tərtib olunması tarixinə və perspektivə ödəmə qabiliyyətli hesab olunur. Ödəmə qabiliyyəti səviyyəsi bankın aktivlərinin onun öhdəliklərinə nisbəti kimi hesablanır. Kommersiya bankının ödəmə qabiliyyəti onun xüsusi kapitalla təmin olunmasından və menecmentin səviyyəsindən, kredit, fond və pul bazarlarının vəziyyətindən, eləcə də bankın depozit və kredit siyasətindən asılıdır. Ödəmə qabiliyyəti üzərində nəzarəti təmin etmək və onu tənzimləmək məqsədilə öhdəliklərin ödənilməsi üçün vacib olan pul vəsaitlərinin daxil olması və dövriyyədən çıxması balanslarının tərtib olunması təhlilin maraqları baxımından faydalı sayıla bilər.

10 dekabr 2016-ci il tarixinə BANK OF BAKU kommersiya bankının pul vəsaitlərinin daxil olması və öhdəliklərin ödənilməsi balansı

<i>Pul vəsaitlərinin gözlənilən daxil olmaları</i>	<i>Məbləğ min man</i>	<i>Gözlənilən ödəniləcək öhdəliklər</i>	<i>Məbləğ min.man</i>
Verilmiş kreditlərin qaytarılması	39000	Təcili depozitlər üzrə öhdəliklər	33340
Verilmiş banklararası kreditlərin qaytarılması	4600	Banklararası kreditlər üzrə öhdəliklər	23690
Qiymətli kağızların ödənilməsi	9660	İnvestisiya və qiymətli kağızlar üzrə öhdəliklər	5819
Qiymətli kağızların satışından daxil olmalar	6040	Digər öhdəliklər	7751
Digər daxil olmalar	3266		
Cəmi	62566		70600

3.11 sayılı cədvəlin məlumatlarına əsasən BANK OF BAKU 10 dekabr 2016-ci ildə ödəmə qabiliyyətli deyildi. Likvid aktivlərə tələbatın müəyyən olunması zamanı araşdırmalarda xarici praktikada istifadə olunan hesablama metodunun tətbiqi məqsədəuyğundur. Bu aşağıdakı düsturla hesablanılır və qiymətləndirilir:

$$\Delta A^1 = \Delta \Theta D - \Delta E - \Delta K \quad (3.24)$$

Burada, ΔA^1 –likvid aktivlərin artımını, $\Delta \Theta D$ –əmanət və depozitlərin artımını, ΔE –ehtiyatların artımını, ΔK –kreditlərin artımını göstərir. Bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin daha geniş şəkildə təhlili üçün xarici bankların təcrübəsində istifadə olunan «iriləşdirilmiş kapital balansı» tərtib olunur ki, bu da maliyyə hesabatı forması olmasa belə kompleks və sistemli təhlil aparmağa imkan verir. Fikrimcə, bu metodikanın ölkənin bütün kommersiya banklarında tətbiqi xüsusi effekt verə bilər.

NƏTİCƏ

«Bankın mühasibat balansı elementlərinin uçotu və təhlili problemləri» mövzusunda yerinə yetirilmiş dissertasiya işi aşağıdakı nəticəni formalaşdırmağa imkan vermişdir.

1) Bank fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə də müasir biznesin tərkib hissəsi hesab olunur. Banklar ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında mühüm rol oynayır, onların yerinə yetirdikləri funksiyalar və vəzifələr bütövlükdə maliyyə sisteminin stabilliyini və dayanıqlılığını, iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sfera və sahələrinin səmərəli fəaliyyətini təmin edir. Kommersiya bankları böyük məbləğdə maliyyə kapitalı toplamış və ona görə də müasir dövrdə həmin kapitaldan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi aktual bir problem kimi meydana çıxır. Verilmiş kreditlərin əksər hissəsinin investisiya şəklində iqtisadi inkişafa deyil, istehlak istiqamətinə yönəldilməsi kommersiya banklarının fəaliyyətində neqativ hal kimi dəyərləndirilməlidir.

2) Kommersiya banklarının fəaliyyəti təkcə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən edilmiş normativ qaydalar və tələblər nöqtəyindən deyil, həm də onların kiçik, orta və iri biznesin inkişafındakı payına əsasən qiymətləndirilir. Onlar iqtisadi inkişafın maliyyə bazasını təşkil edir və kredit resurslarının bölüşdürülməsində aktiv rol oynayır. Dissertasiya işində qeyd olunur ki, kreditlərin qaytarılmasının səmərəli forma və metodlarından geniş istifadə olunmasının vacibliyi son dövrlərdə kreditlərin həcmində artması ilə izah olunur.

3) Aparılmış tədqiqat və təhlil göstərir ki, kommersiya banklarının fəaliyyətinin idarə olunması, təhlili və qiymətləndirilməsi, eləcə də iqtisadi qərarlar qəbul edən kənar istifadəçilər üçün informasiyanı formalaşdıran mövcud uçot və hesabat sistemi kredit təşkilatlarının fəaliyyətini dürüst və obyektiv qiymətləndirməyə, kommersiya banklarının resurs bazasından istifadə səviyyəsini, onların likvidlik və ödəmə qabiliyyəti göstəricilərini müəyyən etməyə imkan vermir. Mühasibat balansının və digər maliyyə hesabatı elementlərinin uçotu və təhlili

metodologiyaları arasında vəhdətin və qarşılıqlı uzlaşmanın olmaması problemi daha da dərinləşdirir. Qeyd olunan problemlər bankın aktiv və passiv əməliyyatlarının idarə olunmasının keyfiyyətinin yüksəldilməsini, həmin əməliyyatlardan yaranan maliyyə nəticələrini dürüst müəyyən etməyə imkan verən metodoloji yanaşmaların və metodların işlənilib hazırlanmasının zəruriliyini ön plana çəkir.

4) Müasir dövrdə xarici və daxili amillər nəzərə alınmaqla balans elementlərinin, yəni aktivlərin, kapital və öhdəliklərin uçotu və təhlilinin rolu və əhəmiyyətinin durmadan artması dissertasiya işində xüsusi vurğulanır. Dissertasiya işində o da qeyd olunur ki, balans elementlərinin uçotu və təhlilinin mövcud sistemi sürətlə inkişaf edən biznesin tələblərinə adekvat cavab vermir, hüquqi və fiziki şəxslərin depozitlərinin istehlak kreditlərinə və investisiyaya transformasiya edilməsi üçün istifadə oluna biləcək zəruri informasiyanı formalaşdırmaqda çətinlik çəkir. Aparılmış tədqiqata əsasən demək olar ki, bank fəaliyyətinin uçotu və təhlili sistemi təkcə elmi cəhətdən əsaslandırılmış operativ, taktiki və strateji qərarların hazırlanmasına deyil, həm də kommertiya banklarının fəaliyyətinə nəzarət etməyə imkan verən zəruri və etibarlı informasiyanı formalaşdırdıqda daha səmərəli olur.

5) Hər bir kommertiya bankının maliyyə hesabatı informasiyasının formalaşmasına imkan verən bütün uçot obyektləri aşağıdakı elementlər üzrə qruplaşdırılır: aktivlər; kapital; öhdəliklər; gəlirlər; xərclər. Həmin elementlər biri-biri ilə qarşılıqlı asılılıqda və əlaqədə olmaqla bankın gündəlik fəaliyyəti nəticəsində dəyişir. Dissertasiya işində o da qeyd olunur ki, spesifik ədəbiyyatlarda aktivlərin, kapital və öhdəliklərin mahiyyəti və tanınması meyarları ilə bağlı vahid iqtisadi fikrin olmaması səbəbindən «iqtisadi nəzəriyyə» və «mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi» sistemində eyni resursların və onların mənbələrinin müxtəlif şərtlərinə rast gəlinir.

Kommertiya təşkilatlarında, o cümlədən banklarda idarəetmə, proqnozlaşdırma, təhlil və nəzarət sistemi uçot və hesabat sistemi vasitəsilə formalaşan anlayışlar əsasında qurulur. Lakin, maliyyə hesabatı elementlərinin sistemli uçotu və təhlili üçün həmin anlayışlar kifayət etmir və onların mahiyyətinin dəqiq və etibarlı ifadə olunmasına zərurət yaranır. Aktivlərin, kapital və öhdəliklərin mahiyyətinin

bu nöqteyi-nəzərdən açıqlanmaması səbəbindən kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətini, onların fəaliyyətinin nəticələrini obyektiv təhlil etmək və qiymətləndirmək mümkün olmur. Fikrimcə, balans elementləri haqqında yararlı informasiyanın formalaşdırılması üçün iki problemi həll etmək lazım gəlir: a) hər bir elementin mahiyyətinin və məzmununun düzgün açıqlanması; b) hər bir elementin, onun tərkib hissələrinin etibarlı qiymətləndirilməsini təmin edən metodoloji yanaşma və metodların işlənilib hazırlanması;

6) Ayrı-ayrı iqtisadçıların əsərlərində, normativ sənədlərdə, beynəlxalq və milli standartlarda öz əksini tapmış anlayışlara və terminlərə tənqidi yanaşma əsasında dissertasiya işində aşağıdakı təriflər təklif olunur:

a) Aktivlər - keçmiş dövrlərin hadisələri nəticəsində şirkətin sərəncamında olan, istifadəsindən gələcəkdə iqtisadi fayda əldə olunması gözlənilən resurslardır;

b) Öhdəliklər - şirkətin digər hüquqi və fiziki şəxslərdən aktivlərin alınması (xidmətlərin göstərilməsi) nəticəsində yaranan və ödənilməsi onun gəlirlərinin azalmasına (iqtisadi resursların çıxmasına) səbəb olan resurslardır;

c) Kapital - şirkətin aktivlərinin ümumi məbləğindən bütün öhdəliklərin çıxılması ilə müəyyən olunan xalis aktivləridir. Fikrimcə, hətta ən yaxşı tərif belə aktivlərin, kapital və öhdəliklərin kommersiya banklarının balansında tanınması üçün əsas vermir. Onların mühasibat balansının elementləri kimi tanınması üçün prinsiplərdə və konseptual əsaslarda göstərilmiş meyarlardan istifadə edilməsi məqsədəuyğun sayıla bilər.

7) Balans elementləri üzrə təsnifləşdirmənin uçot və hesabatın nəzəriyyəsi və metodologiyasının mühüm məsələsi olduğu dissertasiya işində elmi arqumentlərlə sübut edilir. Praktiki aspektdə aparılmış təsnifləşdirmə əsasında hər bir hesabın təyinatı, onun digər hesablarla müxabirələşməsi, aktivlərin, kapitalın, öhdəliklərin, gəlirlərin, xərclərin, mənfəətin və ayrı-ayrı bank əməliyyatlarının mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi proseduraları müəllif tərəfindən sistemli şəkildə müəyyən olunur.

8) Məlumdur ki, praktikada mühasibat uçotu obyektlərinin təsnifatına müvafiq olaraq onların analitik və sintetik uçotu təşkil edilir, yekun sənədlərin tərkibi və strukturu müəyyən olunur, fəaliyyətin müxtəlif məqsədləri və istiqamətləri, aktiv və passiv əməliyyatlar üzrə təhlil həyata keçirilir. Aparılan təhlillər və tədqiqat göstərir ki, kommersiya banklarının balans elementlərinin təsnifləşdirilməsi məsələsi başa çatmamış, öhdəliklərin uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərə bölünməsi problemi diqqətdən kənar qalmış, vəsaitlərin tələb olunma müddəti, öhdəliklərin likvidliyinin artması (azalması) qaydasını müəyyən edən metodikalar iqtisadi ədəbiyyatlarda az işıqlandırılmışdır. Dissertasiya işində bunun əsas səbəbi kimi unifikasiya olunmuş mühasibat balansının olmaması göstərilir.

9) Dissertasiya işinin üçüncü fəslində balans elementlərinin təhlili və onun əsasında kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi menecerlərin və bank rəhbərliyinin uçot-analitik işlərinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla kommersiya banklarının müflisləşməsi təhlükəsinin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Bank fəaliyyətinin təhlili nəzəriyyəsinin ümumiləşdirilməsi belə bir fikri formalaşdırmağa imkan verir ki, balansın tərkibi və quruluşunun, eləcə də maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması müxtəlif metod və göstəricilərdən istifadəni gündəmə gətirir. Çünki, hər hansı bir konkret metoddan və ya göstəricidən istifadə kommersiya banklarının fəaliyyətinin bütün aspektlərini və istiqamətlərini əhatə edə bilmir.

10) Nəzəri və praktiki ədəbiyyatlarda kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlilinin ödəmə qabiliyyəti, likvidlik, kapitalın kafiliyi və rentabellik göstəriciləri əsasında aparılması məqsədəuyğun hesab olunur. Dissertasiya işində qeyd edilir ki, maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi, likvidlik səviyyəsinin təmin olunması və risklərin aradan qaldırılması məqsədi ilə bankların fəaliyyətinin kredit təşkilatları üçün müəyyən olunmuş iqtisadi normativlər və kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin obyektiv təhlili üçün zəruri olan digər parametrlər əsasında qiymətləndirilməsi daha çox effekt verə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi.-Bakı: «Qanun», 2006.- 704 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.-Bakı:«Hüquq ədəbiyyatı»,2007.- 288 s.
3. «Mühasibat uçotu» haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı, 29 iyun 2004-cü il
4. «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu.–Bakı, 30 mart 2004 il
5. «Qiymətli kağızlar bazarı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı, 14 iyul 1998-ci il
6. Abbasov Q.Ə.,Səbzəliyev S.M.,Daşdəmirov Ə.İ.,Quliyev V.M.,Sadıqov Ə.A. Mühasibat uçotu. - Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2003. - 575 s.
7. Абрютинa M.C. Экспресс-анализ бухгалтерской отчетности. –М.: Изд-во ДИС, 1999.- 258 с.
8. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. Финансовый анализ. –2-е изд., перераб. и доп–М.: Изд-во «Дело и сервис», 1999.-160 с.
9. Aslanova R.A., İsmayılov N.M. Maliyyə hesabatının statusu və müasir bazar münasibətləri şəraitində onun formalaşması konsepsiyasının harmonizasiya edilməsi // Maliyyə və uçot, 12, 2004, s.23-30; 1, 2005.-s.10-15.
10. Вағиров М.М. Banklar və bank əməliyyatları .–Bakı: «Nurlan»,2003.-512 s.
11. Батракова Л.Т. Экономический анализ деятельности коммерческого банка. – М.: «Логос», 1999. – 344 с.
12. Барнгольц С.Б., Мельник М.В. Методология экономического анализа деятельности хозяйствующего субъекта.М.:Финансы и статистика, 2003.-240 с.
13. Бернштейн Л.А. Анализ финансовой отчетности: Теория, практика и интерпретация / Пер.с англ.; Науч.ред. И.И.Елисеева.–М.:Финансы и статистика, 1996.- 624 с.
14. Бухгалтерский учет / под ред. Я.В.Соколова.-2-е изд., перераб. и доп.-М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2007.-776 с.
15. Бухгалтерский учет в зарубежных странах / Я.В.Соколов, Ф.Ф.Бутынец, Л.Л.Горецкая, Д.А.Панков. - М.: ТК Велби, изд-во проспект, 2007.-672 с.

16. Директивы ЕС и гармонизация стандартов бухгалтерского учета: В 2-х т. – Белгород: Белаудит, 1993.- 256 с.
17. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Комплексный анализ бухгалтерской отчетности. –3-е изд., перераб. и доп. –М.:Изд-во «Дело и сервис», 1999.- 304 с.
18. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ финансовой отчетности.–М.: Изд-во «Дело и сервис», 2003.- 336 с.
19. Жарковская Е.П. Банковское дело. – М.: Омега-Л.,2004.-440 с.
20. Ефимова О.В. Финансовый анализ. –4-е изд., перераб. и доп. –М.:Изд-во Бухгалтерский учет, 2002.- 528 с.
21. Зудилин А.П. Учись читать бухгалтерскую отчетность партнера и конкурента. –М.:РУДН, 1993.- 162 с.
22. Иванов В.В. Анализ надежности банка.- М.: Русская деловая литература, 1996.-320 с.
23. Kazımov R.N. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili. – Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2000.- 38 s.
24. Kazımov R.N., İsmayılov N.M. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili. - Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2000.- 37 s.
25. Ковалев В.В., Патров В.В. Как читать баланс. М.: Финансы и статистика, 1998.- 431 с.
26. Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Konseptual Əsasları. - Bakı, 2010.-284 s.
27. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. – Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2010.- 576 s.
28. Международные Стандарты Финансовой Отчетности 1999. – М.: Аскери - АССА, 1999.-1135 с.
29. Международные Стандарты Финансовой Отчетности 2009. – М.:Аскери АССА, 2009.-1047 с.
30. Негашев Е.В. Анализ финансов предприятия в условиях рынка.–М.: Высш. шк., 1997.- 192 с.
31. Палий В.Ф. Международные стандарты финансовой отчетности. –М.: ИНФРА-М, 2002.- 304 с.

32. Палий В.Ф., Палий В.В. Финансовый учет. –2-е изд., перераб. и доп. –М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2001.- 408 с.
33. Панова Г.С. Анализ финансового состояния коммерческого банка.-М.:Финансы и статистика, 1996.-272с.
34. Пол А.Самуэльсон, Виллям Д.Нордхаус. Экономика / Пер. с англ.-М.: «Издательство БИНОМ», 1997.-800 с.;
35. Пучкова С.И. Бухгалтерская (финансовая) отчетность. –М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2001.- 256 с.
36. Ришар Ж. Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятия: Пер. с франц./Под ред. Л.П.Белых. –М.:Аудит, ЮНИТИ, 1997.- 375 с.
37. Роберт Н.Антони «Основы бухгалтерского учета» / Под ред. Т.Крыловой: С.П.Триада НТТ.Москва, 1998.-318 с.
38. Рожнова О.В. Международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности.- М.: Издательство «Экзамен», 2003.-256 с.
39. Садвакасов К.К. Коммерческие банки. Управленческий анализ деятельности. Планирование и контроль. – М.: изд-во «Ось-89», 1998. – 160 с.
40. Səbzəliyev S.M. Mühəsibat (maliyyə) hesabatı. –Bakı: «AzDİU»-nün nəşriyyatı, 2003.- 170 s.
41. T.Ş.Vəliyev, Ə.R.Babayev, M.X.Meybullayev. «İqtisadi nəzəriyyə». – Bakı: «Çaşıoğlu», 2001. - 691 s.
42. Трактат о счетах и записях. - М.:Финансы и статистика. 1994. -150 с.
43. Hendriksen E.S., Van Breda F.M. Accoting Theory. 1997 – 576 s.
44. Черкасов В.Е. Финансовый анализ в коммерческом банке. – М.: ИНФРА – М., 1995. – 272 с.
45. Шеремет А.Д., Щербакова Г.Н. Финансовый анализ в коммерческом банке. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 256 с.
46. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа. –М.: ИНФРА-М, 1999.- 208 с.
47. www.cbar.az
48. www.bankofbaku.az

РЕЗЮМЕ

Актуальность темы диссертационной работы обусловлена необходимостью комплексного изучения действующей системы учета, отчетности и анализа балансовых элементов коммерческого банка и разработки на этой основе предложений и рекомендаций по ее дальнейшему развитию и совершенствованию.

Во введении обоснована актуальность темы диссертации, определены цель и задачи исследования, сформулированы научная новизна и практическая значимость результатов проведенного исследования.

В первой главе раскрывается и уточняется сущность балансовых элементов, рассматриваются вопросы их признания в финансовой отчетности. Здесь значительное место отведено исследованию методологических принципов учета и анализа балансовых элементов и их классификации.

Во второй главе рассмотрены методические и практические аспекты действующей системы учета активов, капитала и обязательств коммерческих банков, выявлены конкретные недостатки учета того или иного элемента. Обосновано, что применяемый в коммерческих банках план счетов не полностью отвечает требованиям формирования надежной и полезной информации, необходимой для принятия обоснованных и объективных управленческих решений по формированию и использованию денежных и других финансовых ресурсов коммерческих банков. Исходя из этого, разработаны и обоснованы предложения по дальнейшему совершенствованию содержания и структуры плана счетов, улучшению методики учета отдельных элементов активов, капитала и обязательств.

В третьей главе рассмотрены источники, методы и приемы анализа состава и структуры элементов бухгалтерского баланса. Подробно проанализированы состав и структура пассивных и активных операций коммерческого банка, выявлены положительные и негативные тенденции, имеющиеся в деятельности банка по формированию и использованию финансовых ресурсов. Рассмотрена методика анализа финансового состояния коммерческого банка, обоснованы методические подходы и система показателей анализа по ее дальнейшему совершенствованию.

В заключении сформулированы выводы и предложения по результатам исследования, направленные на совершенствование учета и анализа балансовых элементов коммерческих банков.

SUMMARY

Relevance of the topic of the thesis caused by the necessity of a comprehensive study of the existing system of accounting, reporting and analysis of balance sheet elements of the commercial bank and development on this basis of proposals and recommendations for its further development and improvement. In the introduction grounded topicality of thesis theme, the purpose and objectives of the study, formulated the scientific novelty and practical significance of the results of the study. The first chapter is expanded and refined essence of balance sheet elements, the issues of their recognition in the financial statements. Here, a significant place is given to the study of the methodological principles of accounting and analysis of balance sheet items and their classification. The second chapter describes the methodological and practical aspects of the current system of accounting for assets, capital and liabilities of commercial banks, identified specific deficiencies account of a particular element. Substantiated that used in commercial banks chart of accounts does not fully meet the requirements of a reliable and useful information needed to make informed and objective management decisions on the formation and use of cash and other financial resources of commercial banks. On this basis, developed and substantiated proposals for further improvement of the content and structure of the chart of accounts, and improvement the treatment of the individual items of assets, equity and liabilities. The third chapter covers the sources, methods and techniques for the analysis of the composition and structure of the elements of the balance sheet. Analyzed in detail the composition and structure of passive and active operations of a commercial bank identified the positive and negative trends in the activities of the bank are available on the formation and utilization of financial resources. The method of analysis of the financial condition of the commercial bank, grounded methodological approaches and metrics analysis for its further improvement. Finally, conclusions and recommendations formulated by the results of a study focus on improving recording and analyzing of balance sheet items of commercial banks.